SUBLIEME SCHOONHEID SUBLIEME DUURZAAMHEID

Ideeën voor een duurzame toekomst van iconische kerkgebouwen

Oktober 2021 | Uitgave naar aanleiding van de ontwerpprijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord: Het verlangen **4**
Kerken door de eeuwen heen **6**
Inleiding: Poëzie en Techniek **12**
Even voorstellen: De jury **14**

Thema's // Opgaven kerken // Ontwerpen **18**

Thema 1 // Binnenklimaat **20**
Pieterskerk Leiden 22
Stevenskerk Nijmegen 26
Academiehuis Grote Kerk Zwolle 28
Team 01: Stof tot nadenken 30

Thema 2 // Energiekoppelingen **40**
Oude Kerk Amsterdam 42
Der Aa-kerk Groningen 44
Grote Kerk Naarden 48
Team 02: de musica mondana 50

Thema 3 // Verbinding met de omgeving **60**
Koepelkathedraal Sint Bavo Haarlem 62
Sint Jan Kathedraal Den Bosch 66
Domkerk Utrecht 68
Team 03: Van besloten iconen tot verbindende volkspaleizen 72

Zes visies **82**
De Kerk als Third Place 84
Huis van de Stad 86
Drieslag 88
De Kerk als duurzaam knooppunt 90
Groen Aureool 92
Tot in den Eeuwigheid 94

Een andere benadering van verduurzaming // Vijf perspectieven **96**
Patty Wageman // Kerkbestuur 97
Laetitia Ouillet //Energietransitie 98
Bart Krol // Herbestemming 99
Wessel de Jonge // Onderwijs 100
Martijn Paulen // Ontwerp 101

Kerken in het nu **102**

Dankwoord en colofon **110**

Kerken vormen bakens in een wereld van verandering. In de prijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid hebben iconische kerken en multidisciplinaire ontwerpteams zich verenigd om tot sublieme vormen van verduurzaming te komen. Een combinatie van poëzie en techniek om deze gebouwen aan te passen aan veranderende gebruikswensen.

Sublieme schoonheid

Sublieme duurzaamheid

VOORWOORD
HET VERLANGEN

FLORIS ALKEMADE,
RIJKSBOUWMEESTER

SUSAN LAMMERS,
ALGEMEEN DIRECTEUR RCE

In Nederland is één procent van de gebouwen een monument. Wij als samenleving hebben uitgesproken dat we deze kleine groep gebouwen bijzonder vinden. Vanwege hun schoonheid, wetenschappelijke waarde of maatschappelijk belang. We spreken af dat we de gebouwen willen koesteren. Dat betekent overigens niet dat we al die gebouwen willen bevriezen in de tijd. Integendeel: ook monumenten worden voortdurend aangepast.

Alleen al van de negen in deze prijsvraag deelnemende kerken bestaat zo'n honderd meter archief aan bouwplannen, tekeningen en foto's. Verandering is dus een constante. Maar met die verandering willen we wel zorgvuldig omgaan.

Verduurzaming is zo'n ingrijpende verandering. Ook monumenteneigenaren willen graag verduurzamen. Om een bijdrage te leveren aan de klimaatverandering én omdat het bijdraagt aan het gebruikscomfort en de exploitatie. Maar de wereld van de verduurzaming en de wereld van het monument vinden elkaar nu nog niet altijd. Bij verduurzaming gaat het al snel over emissie, adaptatie, efficiëntie en compensatie. Bij monumenten spreekt men eerder over identiteit, schoonheid, ambacht en betekenis.

De prijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid tracht een brug te slaan tussen beide werelden, door een andere manier van denken te introduceren. Door interdisciplinaire teams van ontwerpers en experts uit te dagen hun verbeelding aan het werk te zetten. Door de bijzondere schoonheid van de monumentale kerken als vertrekpunt te nemen, en tegelijkertijd naar verduurzamingsoplossingen te zoeken die eveneens subliem van aard zijn.

Juist de poëzie van de gebouwen in combinatie met de schoonheid van de techniek creëert immers nieuwe kansen. Die oplossingen hoeven niet ingepast of weggemoffeld, maar mogen als ingrepen juist zichtbaar zijn en hun eigen kwaliteit toevoegen.

Wij hopen dat deze benadering leidt tot daadwerkelijke verduurzaming bij de negen deelnemende kerken. Maar meer nog tot een andere kijk op wat de combinatie monument en duurzaamheid vermag. Wij hopen dat er een verlangen is losgemaakt naar meer. Want zoals de Franse schrijver Antoine de Saint Exupéry al schreef:
wie een schip wil bouwen, roep dan geen mannen en vrouwen bij elkaar om hen bevelen te geven, om ze elk detail uit te leggen, om ze te vertellen waar ze alles kunnen vinden. In plaats daarvan, leer ze te verlangen naar de enorme eindeloze zee.

Floris Alkemade, Rijksbouwmeester
Susan Lammers, Algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Door de eeuwen heen hebben kerken een centrale rol gespeeld in de gemeenschap. Ze wijzen ons de weg in wat goed leven is. Het zijn plekken van bezinning waar het geloof gevierd wordt, waar ontmoeting plaatsvindt, waar gesproken en geluisterd wordt. Kerken vormen bakens in een wereld van verandering.

Schilderij 'Gezicht op Nijmegen' (met daarop de toren van de Stevenskerk), Leickert, C.H, 1891.

Tekening van het interieur van de Pieterskerk Leiden, gezicht in het koor, naar tekening van Haverkamp.

Schilderij 'Interieur van de Oude Kerk te Amsterdam', E. de Witte, 1659.

Tekening van het interieur van de Koepelkathedraal Sint Bavo in Haarlem: gezicht in het koor, Alexander Oltmans, 1834.

Kopergravure 'Den Dom of te St. Martens kerck en tooren binnen Utrecht ano. MDCLX', C. Allard, 1660.

INLEIDING
POËZIE EN TECHNIEK

Negen iconische kerken hebben zich verenigd om tot sublieme vormen van verduurzaming te komen. Deze kerkgebouwen vertegenwoordigen ieder een uitzonderlijke en sublieme architectonische kwaliteit. Ze tonen wat er mogelijk is als een gemeenschap het beste wat ze in zich heeft, verenigt en naar boven haalt. De prijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid heeft eenzelfde doel: het beste wat we als gemeenschap te bieden hebben naar boven halen. Maar nu in het licht van de verduurzamingsopgave.

De iconische kerkgebouwen blijken een al even bijzondere energierekening te hebben. Dit is niet alleen een zware financiële last voor de exploitatie waar een oplossing voor gevonden moet worden. Het is ook een uitdagende opgave om te onderzoeken of het mogelijk is om tot een uitzonderlijke vorm van verduurzaming te komen. Het gaat daarbij om een combinatie van poëzie en techniek om deze kerkgebouwen aan te passen aan veranderende gebruikswensen. Een ontwikkeling van kennis en inzichten die veelbetekenend kan zijn voor de hele maatschappij die op dit moment een weg zoekt in de noodzaak om alle aspecten van onze manier van leven te verduurzamen.
Hoe kunnen we onze levens zo inrichten dat we geen spoor van verwoesting achterlaten?

Moed, empathie en handelen
Het gedicht 'The Hill We Climb' van Amanda Gorman eindigt met de zinsnede *'The new dawn blooms as we free it | For there is always light | If only we are brave enough to see it | If only we are brave enough to be it'.*

In dat licht gezien is ook de verduurzaming een opgave die vraagt om een combinatie van moed, empathie en handelen. De noodzaak om te verduurzamen wordt door de kerken zelf, als onderdeel van onze samenleving, gevoeld en begrepen. Het leidend inzicht is dat een kerkgebouw staat voor geestelijk leven in de breedste zin van het woord.

Het besef ook, dat hier de liefde en kwaliteit waarmee die plek is vormgegeven een voorbeeld biedt. Vanuit dit gedachtegoed dient zich een richting voor de verduurzaming aan: het is niet het kerkgebouw dat verwarmd moet worden – die grote monumentale gebouwen in hun geheel verwarmen of isoleren is niet altijd nodig of zinnig – het zijn toch vooral de mensen zelf die verwarmd moeten worden. Kan vanuit dit inzicht – met gelijktijdig een technische én een religieus-culturele lading – op een heel andere manier naar andere en meer lokale manieren van verwarmen gekeken worden, ander 'meubilair' ontworpen worden, of een deel van het gebouw beschut worden?

Drie duurzaamheidsthema's
De verduurzamingsopgave in deze prijsvraag is gevat in drie thema's: nadenken over het gebruik en comfort van de binnenruimte, onderzoek naar energiekoppelingen die met de omgeving mogelijk zijn, en de verbinding tot stand brengen met de omgeving als een sociale vorm van verduurzaming. Op zoek naar een vernieuwende manier van denken; uiteraard gericht op de specifieke kenmerken en mogelijkheden van de deelnemende kerken. Maar het is nadrukkelijk de bedoeling om tot inzichten te komen die ook voor honderden andere kerken en monumenten in Nederland en daarbuiten kunnen gelden. De ontwerpen kunnen dienen als motor voor breed toepasbare en innovatieve vormen van verduurzaming.

In de prijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid zijn ontwerpteams gevraagd deze combinatie van poëzie en techniek op te zoeken. Teams die door hun samenstelling laten zien dat zij beschikken over design-, kunst- of interieurontwerpvaardigheid, duurzaamheidsexpertise en kennis van de culturele aspecten van deze monumenten.

De aanpak
De prijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid is een samenwerking tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Rijksbouwmeester, met ondersteuning door Architectuur Lokaal.

Ter voorbereiding is door adviesbureau De Groene Grachten van elk deelnemend kerkgebouw een 'anamnese' gemaakt van het huidige en toekomstige gebruik van de bestaande ruimtes met bijbehorend energieverbruik. Drie van de kerken zijn nog volop in religieus gebruik, de zes andere kerken worden vooral cultureel ingezet, alhoewel in sommige van die kerken nog wel een enkele keer per week gebedsdiensten gehouden worden. De oproep leidde tot 37 inzendingen, waaruit negen interdisciplinaire teams geselecteerd zijn die een visie opgesteld hebben op de drie thema's.

Uiteindelijk heeft de jury hieruit drie teams gevraagd hun visie om te zetten in concrete schetsontwerpen.

Thema Binnenklimaat
Team: Bureau Belén, De Groene Grachten, COUP BV i.s.m. Hylkema Erfgoed en Bartenbach
Deelnemende kerken: Pieterskerk Leiden, Stevenskerk Nijmegen, Grote Kerk Zwolle.

Thema Energiekoppelingen
Team: ABT, Obscura, i.s.m. Lesia Topolnyk
Deelnemende kerken: Oude Kerk Amsterdam, Der Aa-kerk Groningen, Grote Kerk Naarden.

Thema Verbinding met de omgeving
Team: Braaksma & Roos Architecten B.V, Inside Outside, Antea Group b.v
Deelnemende kerken: Koepelkathedraal Sint Bavo Haarlem, Sint Jan Kathedraal Den Bosch, Domkerk Utrecht.

De jury

Voor de samenstelling van de jury is het spiegelbeeld gezocht aan expertise dat de multidisciplinaire teams in huis hebben: kennis van ontwerp/design, duurzaamheid en erfgoed.

Omdat het over negen iconische kerkgebouwen gaat, is de jury bovendien aangevuld met deskundigheid op het terrein van de kerk en het kerkgebouw.

De jury heeft de selectie van de teams voor haar rekening genomen, en heeft ook de uiteindelijke drie teams in hun ontwerpproces begeleid.

JURYLEDEN OVER HUN DEELNAME AAN SUBLIEME SCHOONHEID | SUBLIEME DUURZAAMHEID

‘Ik was enorm benieuwd naar de ideeën die deze prijsvraag zou opleveren. Gelukkig bracht hij een grote diversiteit aan verrassende concepten en oplossingen voor de toekomst van de iconische kerk en haar stad. Het is mooi om te zien hoe de teams zich niet alleen hebben verdiept in de architectuur en het gebruik van het gebouw, maar ook in de ontstaansgeschiedenis en hoe deze zich verhoudt tot de plek waar ze zich bevindt in heden en verleden.’

Patty Wageman, directeur Stichting Oude Groninger Kerken en vertegenwoordiger van het Grote Kerkenoverleg

‘Onze opdracht als RCE is om de toekomst een verleden te geven en het verleden een toekomst. Deze prijsvraag gaat precies daar over: een duurzame toekomst bieden voor deze iconische en historische gebouwen.’

Susan Lammers, directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

‘Energetisch gezien zijn kerkgebouwen een ramp. En toch is deze prijsvraag opgezet vanuit de verwachting dat, als het over duurzaamheid gaat, we veel van de sublieme en tijdloze kwaliteiten van deze kerkgebouwen kunnen leren. Alles wat bij deze gebouwen als een probleem naar voren komt, vormt tegelijkertijd de sleutel tot nieuwe inzichten en ontwikkelingen waar ook andere kerkgebouwen baat bij zullen hebben. En in het verlengde daarvan kunnen de inzichten die we hier verwerven een wezenlijk nieuw spoor toevoegen aan het streven naar duurzaamheid in de breedste zin van het woord.’

Floris Alkemade, Rijksbouwmeester

‘Rust, ruimte en bezieling… Als theoloog en architect weet ik uit ervaring hoe eeuwenoude kerkgebouwen je even op kunnen tillen uit de alledaagse hectiek. Het zijn oases in de stad die juist voor komende generaties van grote betekenis kunnen zijn.’

Willem Jan de Hek, dominee Protestantse Wijkgemeente Jacobikerk Utrecht

‘Een kerk is een vreemd object in een stad: meestal middenin, imposant en veelal leeg. Tenminste, zo lijkt het. Maar een kerk herbergt ook eeuwen aan geschiedenis, graven, de hoop en het verdriet van vele individuen. Comfort terugbrengen, duurzaamheid borgen zonder de integriteit van de kerk te schenden, een fantastische opgave.’

Laetitia Ouillet, voorzitter van energiecoöperatie De Windvogel

THEMA'S // OPGAVEN KERKEN // ONTWERPEN

Alle deelnemende kerken willen graag verduurzamen. En liefst op meerdere aspecten tegelijkertijd. Om de prijsvraag hanteerbaar te maken zijn de behoeften van de kerken gebundeld in drie thema waaraan telkens drie kerken zijn toegewezen. De thema's zijn binnenklimaat, energiekoppelingen en verbinding met de omgeving. In dit deel van het magazine worden bij elk thema thema de vraagstukken per kerk beschreven. Vervolgens tonen de ontwerpteams hoe zij het vraagstuk hebben opgepakt en die aanpak vertaald hebben naar de afzonderlijke kerken. Maar uiteraard zijn de kerken er niet aan gehouden om die ontwerpen ook uit te voeren. De kerken vormen slechts de testcase voor het ontwerp. De ontwerpen nodigen dan ook vooral uit om zelf te reflecteren op de gestelde vragen en de gekozen antwoorden.

THEMA 1 // BINNENKLIMAAT: OVER WARMTE EN GEBORGENHEID

De hamvraag voor veel kerken is hoe het gebouw intensiever te gebruiken, liefst in combinatie met het verlagen van de energiekosten en het verhogen van het comfort. Wat vraagt die combinatie tegen de achtergrond van de hoge culturele waarde van de kerken? Veel kerken moeten nu bijvoorbeeld dagenlang opwarmen voordat ze gebruikt kunnen worden. En sommige zijn (deels) zelfs helemaal gesloten in de wintermaanden. Ook hebben ze last van tocht en koudeval langs de ramen of zijn ze juist veel geld kwijt aan energiekosten om het binnenklimaat aangenaam te houden. De ontwerpvraag was dan ook of het mogelijk was ontwerpen te maken die het gebruik kunnen intensiveren en het comfort kunnen verbeteren.

Pieterskerk Leiden
Bruto vloeroppervlakte
2.500 m²
Energieverbruik
t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 1,3 x kerk
Electra 1,6 x kerk
Comfort De kerk beschikt over vloerverwarming, radiatoren en convectoren. Het binnenklimaat is goed te noemen doordat er tochtwerende maatregelen zijn genomen. Het energieverbruik is hoger dan gemiddeld.

Stevenskerk Nijmegen
Bruto vloeroppervlakte
2.500m²
Energieverbruik
t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,9 x kerk
Elektra 0,5 x kerk
Comfort De kerk is 100 dagen per jaar dicht als gevolg van een gebrekkig binnenklimaat. Op koudere dagen moet de verwarming ruim van tevoren worden opgestookt waarbij er sprake is van koudeval bij de ramen. Er wordt momenteel al gewerkt aan het moderniseren van verwarmingsinstallaties en het isoleren van de zijkapellen zodat die als aparte ruimtes te gebruiken zijn.

Academiehuis
Grote Kerk Zwolle
Bruto vloeroppervlakte
2.500 m²
Energieverbruik
t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,9 x kerk
Elektra 0,4 x kerk
Comfort In de zomer heeft de kerk een prettig binnenklimaat. In de winter is het er oncomfortabel door kou en tocht. Het Hoogkoor wordt daardoor in de periode van oktober tot en met maart in principe niet verhuurd.

PIETERSKERK LEIDEN

Bouwjaar **1390-1570** | Type kerk **Gotische kruisbasiliek** | Eigendom/beheer **Stichting Pieterskerk Leiden** | Doorsnee aantal bezoekers **200.000**

De Pieterskerk heeft een Romaanse voorganger uit de 12de eeuw. Die kerk werd in 1121 ingewijd en daardoor bestaat de Pieterskerk in 2021 900 jaar. De stad Leiden dankt haar symbool van de sleutels aan de patroonheilige Petrus, die de Pieterskerk haar naam gaf.
De Pieterskerk is de oudste parochiekerk van Leiden, nauw verbonden met de universiteit. Ze ligt midden in de stad omringd door andere oude panden. De kerk is bekend vanwege de Bachconcerten zoals de Matthäus-passion en het Weihnachts-oratorium. Ook heeft de kerk sterke internationale banden door de connectie met de universiteit en de Pilgrim Fathers.

Gebruik

De kerk wordt het hele jaar door intensief gebruikt. Tegen betaling kunnen bezoekers de kerk bekijken en een vaste tentoonstelling over de Pilgrim Fathers bezoeken. Daarnaast is de kerk zo'n honderd dagen per jaar in gebruik als evenementenlocatie voor (culturele) activiteiten.

Ambities voor de toekomst

De Pieterskerk wil toe naar een hybride situatie waardoor de kerk intensiever gebruikt kan worden. Enerzijds in haar museale functie, anderzijds als evenementenlocatie. Het energiegebruik zal hierop moeten worden afgestemd.

'Ik zou de Pieterskerk graag een publieke plek in de stad willen geven. Nog meer dan nu al het geval is.'

Frieke Hurkmans,
Pieterskerk Leiden

STEVENSKERK NIJMEGEN

Bouwjaar **Midden 13e eeuw** | Type kerk **Laatgotische kruisbasiliek** | Eigendom/beheer **Stichting Stevenskerk** | Doorsnee aantal bezoekers **132.000**

De kerk ligt in het oudste deel en op het hoogste punt van de stad. Ze is omringd door en ligt enigszins verscholen achter andere oude panden. Tijdens bombardementen in de Tweede Wereldoorlog is de kerk beschadigd geraakt. In de jaren na de oorlog is de kerk grondig gerestaureerd en heropend in 1969.

Gebruik

De kerk is van april tot november de hele week open voor bezoekers. Verder is de kerk ook in gebruik voor verschillende evenementen. Op zondagochtend wordt er een kerkdienst gehouden.

Ambities voor de toekomst

De kerk heeft als ambitie om het verhaal van de kerk in samenhang met het verhaal van de stad te vertellen en beleefbaar te maken. Hiervoor wordt samenwerking gezocht met andere (culturele) instellingen in de stad. Het streven is daarbij om het jaar rond functioneel te kunnen zijn.

‘De kerk vertelt het verhaal van de stad. Maar net zoals de stad zelf, zou het goed zijn als de kerk het hele jaar open zou kunnen zijn.’

Heleen Wijgers, Stevenskerk Nijmegen

ACADEMIEHUIS GROTE KERK ZWOLLE

Bouwjaar **1406-1466** | Type kerk **Driebeukige hallenkerk** | Eigendom/beheer **Stichting Academiehuis de Grote Kerk** | Doorsnee aantal bezoekers **150.000**

De huidige kerk is gebouwd op de plek waar eerst een kleinere romaanse kerk stond die uit 1040 stamde. Op 17 december 1682 stortte de toentertijd hoogste toren van het land in. Op de plaats van de toren werd in 1686 de achtzijdige consistoriekamer gebouwd waardoor de kerk nu geen toren meer bezit.
Het Academiehuis is het grootste rijksmonument van de stad en staat midden in het centrum.
De kerk onderhoudt nauwe relaties met de direct omliggende ondernemers en bewoners en is te zien als een overdekt plein dat de naastgelegen onoverdekte pleinen verbindt.

Gebruik
De kerk is vijf dagen in de week geopend voor verschillende activiteiten. Ook vervult de kerk een museale functie.

Ambities voor de toekomst
De rol als *third place* voor de stad is sterk in ontwikkeling en geeft men onder andere vorm door een nieuwe inrichting. De ambitie is een verbindende plek te zijn, een baken in de stad, coöperatief en gericht op crossovers waar het woord, de muziek en de kunst centraal staan. Vandaar de naam Academiehuis: een plek die verbindt, verrijkt en verwondert.

foto: Gerard van der Sluijs

‘De Grote Kerk kan door haar ligging een belangrijk onderdeel worden van het stedelijk weefsel van de stad.’

Coby Zandbergen,
Academiehuis Grote Kerk Zwolle

foto: Gerard van der Sluijs

Team 01
Stof tot nadenken

In 2021 ontstond er een interessante dynamiek, naar aanleiding van de lancering van de prijsvraag. Alle partijen hadden elk vanuit hun werkveld al vaker te maken gehad met het vraagstuk: hoe verhoog je het gebruik van een kerk op een duurzame manier? Door eerdere onderlinge samenwerkingen wisten we gelijk wat we aan elkaar hadden. Met veel enthousiasme en plezier doorliepen we de verschillende fases van de prijsvraag. Om zo te komen tot een oplossing op het niveau van 'haute-couture met prêt-à-porter potentie'!

De volgende punten maakten ons een team dat zowel op één lijn zit als complementair aan elkaar is gedurende het hele traject:

- We delen dezelfde waarden en voelen het als een belangrijke missie en passie om een bijdrage te leveren aan het vinden van een duurzaam waardevol toekomstperspectief voor kerkgebouwen.
- We hanteren alle drie een integrale, multidisciplinaire en cocreatieve werkwijze als uitgangspunt.
- We gaan voor een innovatief en ambitieus resultaat.
- We kennen elkaar al langer en ervaren een goede klik in de samenwerking.
- We vullen elkaar aan: diep inzicht in kansen en uitdagingen bij het kerkenvraagstuk aan de basis bij COUP en De Groene Grachten; bouwhistorische kennis vanuit Hylkema; en poëzie en verbeeldingskracht als handelsmerk van Belén.
- We zijn ervaren op het gebied van ontwerpen voor en bij herbestemming van kerken.

Stadskerken vormen van oudsher een spil. De kerk stond centraal en bijna iedereen was ermee verbonden. Zowel in de maatschappij als in het stedelijk weefsel vormde de kerk een veilige haven. Een bezielde plek, om samen te komen, voor elkaar te zorgen en te bezinnen. Herbestemde kerken zijn hun religieuze betekenis verloren, maar hun geschiedenis niet. We zien het, in een tijd waarin veranderingen elkaar snel opvolgen, als een kans om de ontstane leegte nieuwe invulling te geven. Om in de drukke, compacte stad van vandaag een historische ruimte van relatieve rust te creëren. Waar het comfortabel verblijven is en we kunnen nadenken, reflecteren en aarden.

STOF tot nadenken borduurt op drie inspiratielijnen voort.

1) We zijn passanten in de tijd. Generatie na generatie zal de kerkgebouwen op eigen wijze willen gebruiken. Als nomaden trekkend door de woestijn, op doorreis, zetten we onze tentjes op. We kruipen daarin bij elkaar om het snel warm te krijgen. We hebben kleinschalige oplossingen van textiel ontworpen. Flexibel inzetbaar, licht, eenvoudig, die de sublieme schoonheid van de gebouwen uit het verleden niet aantasten maar juist versterken.

2) De sublieme schoonheid van paramenten. Liturgische textiele voorwerpen (paramenten), vervaardigd uit wol, linnen, fluweel, goudlaken, vaak rijkelijk versierd met christelijke symbolen en afbeeldingen completeerden eeuwenlang de kerkinterieuren met 'roerende schoonheidselementen'. Kledingstukken als mantels en tunieken waren zowel functioneel (warm), als een betoverend onderdeel van religieuze vieringen.
Die, tezamen met de ruimtelijke ervaring, de orgelmuziek en gezangen, de afgebeelde en vertelde verhalen, mensen in een andere staat brachten.
Uit de alledaagsheid getild. Door een verbinding te maken met dit verleden, brengen we zowel een nieuwe schoonheids- als een nieuwe betekenislaag aan in de kerk, waar de kerkgebruiker van vandaag zich aan kan laven.

3) Selectief en doelgericht verwarmen. Soms willen we de hele kerk gebruiken en soms juist maar een stukje. Door zo dicht mogelijk bij de kerkgebruikers te compartimenteren is het mogelijk om doelgericht en duurzaam te isoleren en te verwarmen. >>

De prijsvraagopzet vond ik sterk, naast de andere teammotieven. Tegelijkertijd vanuit verschillende perspectieven kijken heeft onze, en ik denk alle, prijsvraag-uitkomsten werkelijk verrijkt. Stimulerend om de kerken met onze toevoegingen straks echt toegankelijker te maken!

Heleen Agterhuis, COUP erfgoed transformatie adviseurs en erfgoedontwikkelaars

Erfgoed biedt basis voor de toekomst. Textiel is een eeuwen-oude toepassing en toch innovatief. Samen werken aan nieuwe ideeën voor oude problemen is bijzonder inspiratievol!

Reinoud Pince van der Aa, Hylkema Erfgoed, senior adviseur

Het ontwerp: poëzie en techniek

Ons ontwerp bestaat uit een serie moderne 'paramenten', waarmee we de mogelijkheid tot een flexibele kerkinrichting creëren: ten aanzien van functies, aantallen personen (1-100+) en compartimentering voor verwarming en verlichting. Textiel als medium tussen mens en architectuur, in de volgende vormen:

- kazuifel (kledingstuk)
- kleine raamtent
- kleine kroonluchtertent
- kapelgordijn
- grote tent
- deelgordijn

We passen materialen en kleuren toe die zowel qua warmte als akoestiek waarde kunnen toevoegen aan het duurzame concept in hun 'natuurlijke' kleuruiting. Basistextielen die van oudsher veel voorkwamen in de kerk: wol (warm en dempend), velour (diep en vallend), linnen (sober en koel). En innovatieve textielen die iets kunnen bijdragen aan de functie en/of sfeer van de kerk: mycelium (zacht en aards), spiegelfolie (spectaculair en isolerend), grafiet textiel (stralingsvrij en anoniem), FeatherSilk (glanzend en bewegend). Waarbij milieu-impact, flexibiliteit en circulariteit een belangrijk afwegingskader vormt.

De nieuwe paramenten spelen met de mogelijkheden die de bestaande architectuur biedt, vanuit het religieuze verleden, zonder deze aan te tasten. De verticaliteit van de constructies, die gericht is op het leggen van een verbinding tussen het aardse, profane en het religieuze, sacrale, blijft in volle glorie aanwezig. Wij laten ons inspireren door het in de religieuze bouwkunst ontwikkelde gespecialiseerde vakmanschap, waarbij de bezoeker fysiek en mentaal in een andere wereld wordt ondergedompeld. >>

> Deelgenomen: de toekomst heeft een rijke historie nodig!
>
> Peter Oussoren, COUP erfgoed transformatie adviseurs en erfgoedontwikkelaars

Textiel als medium tussen mens en architectuur, in verschillende vormen.

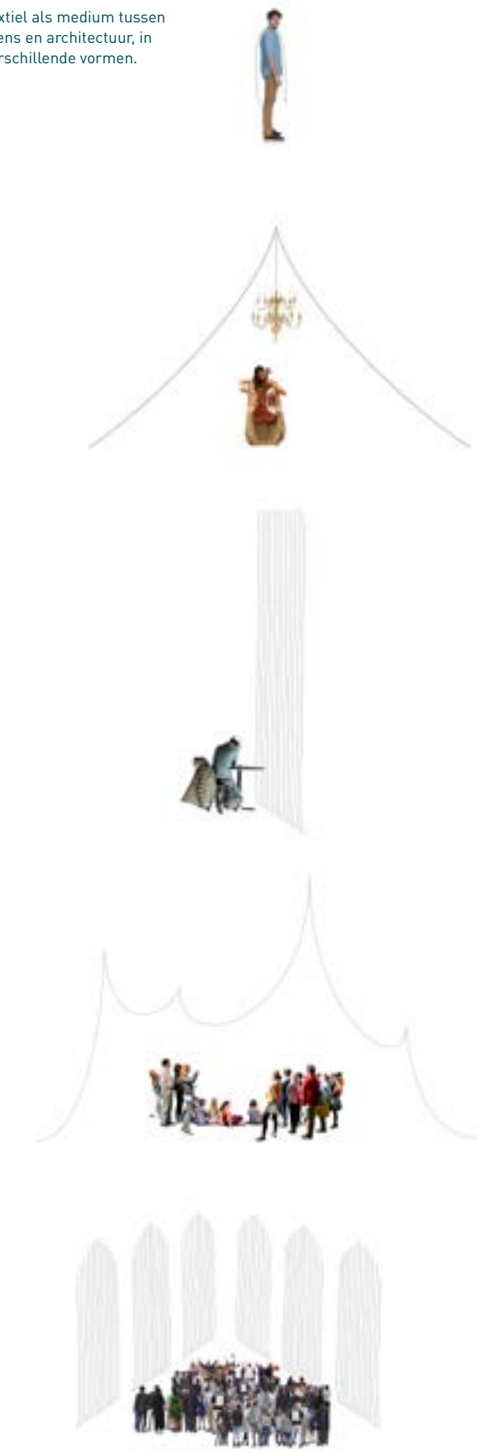

Energie en warmte

Door te compartimenteren ontstaat er een meer geïsoleerde ruimte, die doelgerichter te verwarmen is en comfortabeler aanvoelt. Immers, wij, als rondlopende kachels, verliezen meer warmte aan koude stenen dan aan textiele materialen. Zo kunnen we een lagere basistemperatuur in de grote ruimte hanteren (max. 15 ºC) of zelfs de rest van de kerkzaal onverwarmd houden. In dat laatste geval kan er tot wel 50% bespaard worden op de gasrekening (afhankelijk van gebruiksfrequentie, bouwkundige staat, installatie en klimaat). Uit berekeningen blijkt het besparingspotentieel het grootst te zijn bij toepassing van de tentvormen (e.e.a. afhankelijk van textielsoort en aantal mensen in de tent). >>

> Kerken zijn gebouwen met een ziel. Opgebouwd in vele jaren. We vinden dit heel waardevol en denken graag na hoe we deze middels materiaal en nieuwe invulling nog meer kunnen verrijken.
>
> Lenneke Langenhuijsen en Brecht Duijf, Belén, ontwerpers

De verticaliteit, gericht op het leggen van een verbinding tussen het aardse en het religieuze, blijft in volle glorie aanwezig.

Let op, in de praktijk zal de netto besparing lager uit kunnen vallen. Dit komt omdat we de exploitatie van de kerk verhogen. Waardoor het energiegebruik naar verhouding toeneemt. Relatief gezien is het doel om de warmtevraag per gebruiker te laten dalen. Met andere woorden, we willen meer gebruikers aantrekken en het energiegebruik reduceren.

Belevingswaarde
De belevingswaarde van kerkgebouwen krijgt door de toevoeging van de moderne paramenten ook een extra dimensie. We creëren contrasten; tussen steen en textiel, hard en zacht, compromisloos en flexibel. Deze contrasten zullen bezoekers prikkelen en aanzetten tot vragen en overdenkingen over de prachtige kerken. Tegelijkertijd laten de textiele vormen het gebouw en de sublieme schoonheid daarvan zichtbaar onaangetast. Hierdoor zal er weinig gevoelsmatige weerstand worden opgeroepen bij stakeholders, in relatie tot de architectuur, die bedoeld is om generatie op generatie door te geven.

Exploitatie
Door op maat te compartimenteren wordt het mogelijk om doelgericht te verwarmen en comfortzones te creëren, passend bij de verschillende functies. Door de flexibiliteit van dit systeem zit een kerkeigenaar niet vast aan één of een beperkt aantal functies. Dit betekent voor de exploitatie een hogere bezettingsgraad, wat tot meer inkomsten kan leiden. >>

> Veel kerken worstelen ermee: de energierekening stijgt terwijl de exploitatie daalt. De prijsvraag vormde de uitgelezen kans om dit vraagstuk af te stoffen. Samen winden we er (g)een doekjes om!
>
> Jill Vervoort, Jasper Vis, De Groene Grachten, adviseurs duurzaamheid

De textiele vormen laten het gebouw en de sublieme schoonheid daarvan zichtbaar onaangetast.

Sublieme toepassingen
Academiehuis Grote Kerk Zwolle wil met kazuifels, kleine kroonluchtertenten en deelgordijnen meerdere kleine en middelgrote activiteiten naast elkaar kunnen organiseren en zo gedurende de hele week een bruisende ontmoetingsruimte zijn. Conservatoriumstudenten kunnen repeteren met publiek, door een deelgordijn afgeschermd, terwijl er een yogaklas plaats vindt in de kroonluchtertent. De dag erna is er een congres en fungeren de kroonluchtertenten als breakoutrooms.
De **Pieterskerk Leiden** richt(te) zich vooral op grote evenementen en wil wellicht meer diversificeren na de coronaperiode. Het team ziet kansen en experimenteert graag met een grote tent boven het koor als pop-up café of studeerplek.
Serene meditatieruimten en een feestelijk middelpunt voor het 750-jarig bestaan van de **Stevenskerk in Nijmegen** maken we mogelijk met kleine raamtenten en een fonkelende kroonluchtertent van spiegelfolie. In de Stevenskerk is iedereen welkom om binnen te lopen of een activiteit te ontplooien, de tenten zijn naar wens inzetbaar. Zijn ze niet nodig, of staan ze in de weg? Dan klap je ze op of schuif je ze aan de kant, waar ze, ook niet in gebruik, een mooi geheel vormen met de sublieme architectuur van de kerk. ||

> Idealiter zie ik kerkgebouwen in de toekomst als inclusieve en veelzijdige plekken van samenkomst. Ik hoop dat STOF TOT NADENKEN hieraan bijdraagt.
>
> Dewi Kuen, COUP erfgoed transformatie adviseurs en erfgoedontwikkelaars

Door de flexibiliteit van het systeem zit een kerkeigenaar niet vast aan één of een beperkt aantal functies.

THEMA 2 // ENERGIE-KOPPELINGEN: OVER DE KUNST VAN HET VERBINDEN

Kunnen kerken zelf een energiebron worden of participeren in een groter stedelijk netwerk van verduurzaming? Daarnaast hebben kerken grote daken waar veel hemelwater van afkomt. Zou dat water kunnen worden hergebruikt? Een aantal kerken staat dicht bij een gracht: liggen hier interessante koppelingsmogelijkheden? De specifieke ontwerpvraag was hier dan ook: kom tot ontwerpvoorstellen die ingaan op het lokaal opwekken van energie en/of het uitwisselen van energie c.q. het opvangen van water ten behoeve van de directe omgeving.

Der Aa-kerk Groningen
Bruto vloeroppervlakte
1.750 m²
Energieverbruik t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,8 x kerk
Electra 0,5 x kerk
Comfort Zowel 's winters als zomers kan het koud zijn in de kerk waardoor het gebouw in de winter minder gebruikt wordt. De tochtportalen hebben een deel van de comfortklachten weggenomen.

Grote Kerk Naarden
Bruto vloeroppervlakte
2.000 m²
Energieverbruik t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 1,3 x kerk
Electra 1,0 x kerk
Comfort Door de combinatie van recent gemoderniseerde luchtverwarming en vloerverwarming is de kerk goed warm te krijgen. Doordat ook verse lucht wordt toegevoerd is het binnenklimaat goed te noemen.

Oude Kerk Amsterdam
Bruto vloeroppervlakte
2.850 m²
Energieverbruik t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,3 x kerk
Electra 1,5 x kerk
Comfort De kerkzaal is onverwarmd; de overige ruimtes zijn wel verwarmd. Er is sprake van warmtelekken tussen de grote kerkruimte en de zijruimtes en bijgebouwen. Het lichtplan is in 2019 vervangen door een nieuwe ledinstallatie.

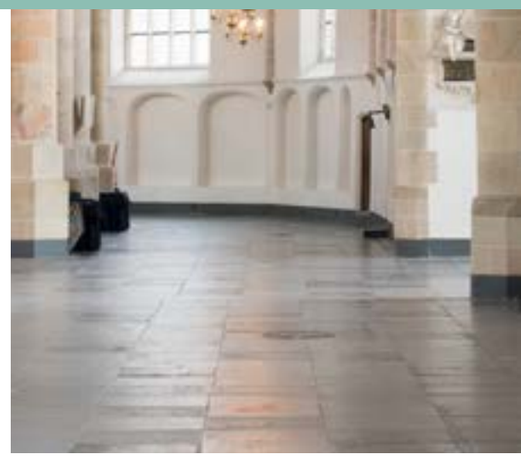

OUDE KERK AMSTERDAM

Bouwjaar **1306, uitgegroeid tussen 14e-16e eeuw** | Type kerk **Zaalkerk die uitgebreid is tot hallenkerk met meerdere beuken** | Eigendom/beheer **Stichting Oude Kerk** | Doorsnee aantal bezoekers **135.000**

De Oude Kerk van Amsterdam staat voor verbinding en controverse, traditie en vernieuwing. De kerk heeft faam als kunstlocatie waar kunstenaars vragen van deze tijd onderzoeken en toont een deel van de oudste geschiedenis van de stad. Door het samenbrengen van erfgoed en hedendaagse kunst voegt de Oude Kerk nieuwe pagina's toe aan de (kunst)geschiedenis en betrekt zij mensen met uiteenlopende achtergronden en interesses. De kerk ligt midden in de rosse buurt die toeristisch overlopen wordt, en bevindt zich ook in een beschermd stadsgezicht met een Unesco-label.

'Misschien weerspiegelt het amalgaam van gebouwen aan en rondom de kerk wel onze complexe relatie met de stad. Het toont echter ook onze verbinding met de stad.'

Emma van Oudheusden, Oude Kerk Amsterdam

Gebruik
De kerk heeft een culturele functie als podium voor hedendaagse kunst en muziek voor lokale en (inter)nationale bezoekers. Daarnaast is de kerk een museum dat alle dagen te bezoeken is. Elke zondag is er bovendien een eredienst door de Oude Kerk Gemeente.

Ambities voor de toekomst
De stichting heeft twee belangrijke pijlers: het monument onderhouden en voor het publiek ontsluiten door middel van kunst en erfgoed. De kerk doet daarnaast nog dienst als kerk voor de eredienst. Er staat een aantal onderhoudsacties op de agenda die zich mogelijk lenen voor een verduurzamingsslag. Ook is er een lokaal initiatief genaamd Green Light District waarmee de buurt geactiveerd en geïnspireerd wordt om te verduurzamen, waardoor er wellicht kansen liggen voor verbindingen op buurtniveau. Er ligt ook een ambitie bij de kerk om aan eigen energieopwekking te werken.

DER AA-KERK GRONINGEN

Bouwjaar **1425-1492** | Type kerk **Hallenkerk** |
Eigendom/beheer **Stichting Oude Groninger Kerken**

De kerk ligt in het midden van de stad en is daardoor een perfecte plek voor ontmoeting. De sacristie is gebouwd rond 1500. De verdieping en aanbouw zijn in de 17e eeuw geplaatst. De consistorie aan de noordzijde is in 1950 gebouwd, als vervanging van een houten consistorie uit 1906. De kerk is begin 21ste eeuw gerestaureerd. Hierbij is de entree vernieuwd en zijn er verbouwingen geweest voor toiletten en een ruimte voor de horeca.

Gebruik
De kerk wordt momenteel het hele jaar door verhuurd voor concerten, evenementen en exposities en profileert zich vanuit haar unieke geschiedenis als plek voor ontmoeting en brenger van kunsten.

Ambities voor de toekomst
De Der Aa-kerk heeft de wens de exploitatie sterk te verbeteren. Momenteel wordt de ruimte vooral verhuurd voor evenementen zoals concerten en kortdurende exposities zonder dat er echt samenhang is met het karakter en verhaal van de kerk. De wens is om over te gaan naar eigen programmering met vaste exposities en passend continue gebruik van het gebouw. Hiervoor is het idee om permanente horeca in de kerk te vestigen en waar mogelijk de nu nog verhuurde aanbouwen in de toekomstplannen een plek te geven. Een van de duurzaamheidsvragen is of er koppelingsmogelijkheden zijn met de omgeving, bijvoorbeeld ten aanzien van de opvang van het hemelwater.

‘We gaan de kerk voortaan meer zelf programmeren. Verbinding met de stad staat daarbij centraal.’

Patty Wageman,
Der Aa-kerk Groningen

GROTE KERK NAARDEN

Bouwjaar **1455-1518, kerktoren is ouder** | Type kerk **Laatgotische basiliek** | Eigendom/beheer **Stichting Grote Kerk Naarden** | Doorsnee aantal bezoekers **50-60.000**

De Grote Kerk Naarden ligt midden in de vesting Naarden met haar karakteristieke stervormige wallen en grachtenpatroon. De kerk is gebouwd op de overblijfselen van haar voorganger waarvan enkel de toren is overgebleven. Naast de kerk liggen twee grasvelden met eromheen veel monumentale panden die deels in bezit zijn van partijen die zich inzetten voor een duurzaam monumentenbeheer. Het houten tongewelf van de kerk heeft uitzonderlijk intacte 16de-eeuwse beschilderingen die in 2021 van dichtbij te bekijken waren en veel geïnteresseerde bezoekers trokken. De kerk is ook bekend vanwege de opvoering van de Matthäuspassion waar een deel van het Kabinet acte de présence geeft. Deze traditie is op 15 september 2021 bijgeschreven in de Nationale Inventaris Immaterieel Erfgoed.
Het gebouw staat bekend om haar uitstraling en sfeer. Er wordt gezegd dat de kerk de mensen 'omarmt', ongeacht de grootte van de groep bezoekers.

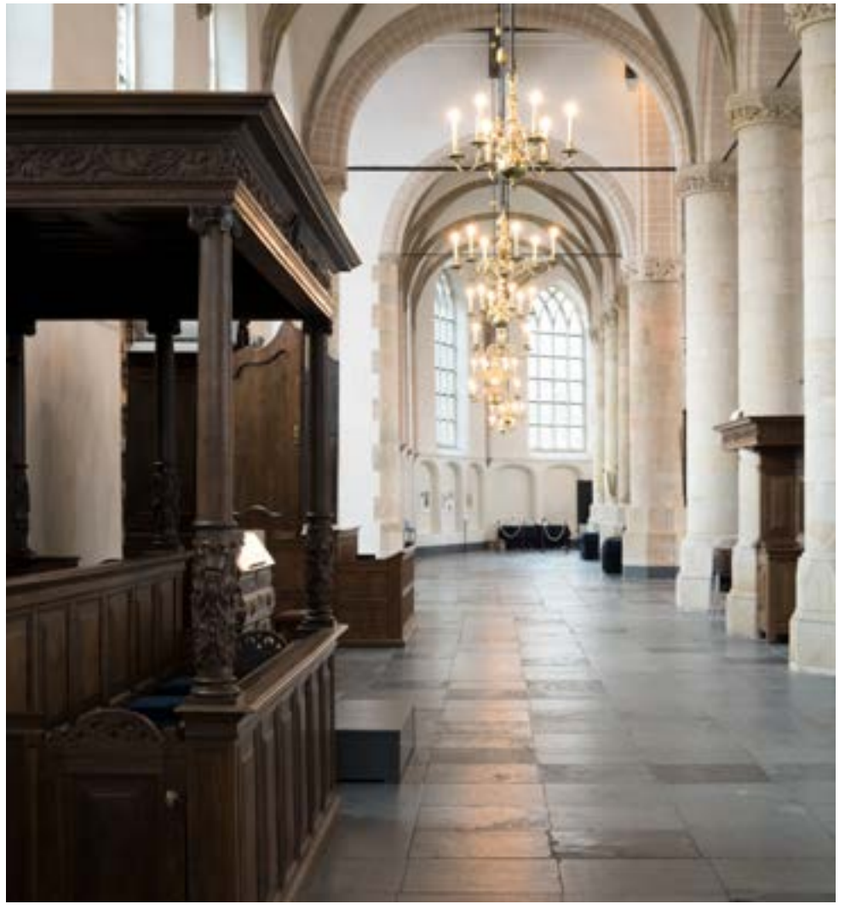

Gebruik
De kerk is in de zomermaanden opengesteld voor bezoekers. Sinds 2020 is er ook een eigen programmering op gebied van erfgoed en muziek. Daarnaast wordt de kerk verhuurd voor zakelijke evenementen en particulier voor huwelijken en uitvaarten. Op zondag zijn er erediensten door de Protestantse Gemeente Naarden.

Ambities voor de toekomst
De Grote Kerk Naarden wil graag de exploitatie vergroten waarbij de kerk d.m.v. een semipermanente erfgoedbeleving een eigen verhaal vertelt, afgestemd op andere erfgoedinstellingen in de regio. Muziek blijft naast erfgoed een centrale programmalijn, met een eigen programmering. Er wordt gefocust op zakelijke verhuur die past bij het gebouw. Daarbij wordt samengewerkt met andere zakelijke eventlocaties in het Gooi. Een vraag is of en hoe warmteopwekking verduurzaamd kan worden in relatie tot de groeiende exploitatiewensen. Liggen er bijvoorbeeld kansen in wisselwerking met de monumentale omgeving of biedt het water uit de omliggende vestinggracht mogelijkheden?

> 'De Grote Kerk wordt het baken van Holland genoemd. Eeuwenlang een herkenningspunt en ankerplaats voor velen. Die betekenislagen willen we zichtbaar en toegankelijk maken'
>
> Ellen Snoep, Grote Kerk Naarden

Team 02
de musica mundana

ABT is een gerenommeerd bouwkundig ingenieurs-bureau en is trots op haar inventieve oplossingen voor de bouwsector. Binnen haar opgaven als constructief, bouwfysisch of installatietechnisch adviseur probeert zij de bakens te verzetten. ABT en de Oosterhoff Groep willen hun kennis en ervaring graag inzetten als springplank voor jonge creatieve talenten. Talenten zowel binnen en buiten haar organisatie.

Voor deze opgave stelde ABT voor om samen te werken met Obscura, Katarzyna Nowak (kunstenaar) en haar partner Jens Jorritsma (onderzoeker).
Zij hebben de aandacht van ABT getrokken met hun werk waarin de kenmerken van de binnenruimtelijke context centraal wordt gesteld. ABT heeft ook Lesia Topolnyk (onderzoeker) benaderd. Wat ABT in haar werk aanspreekt, is de politieke en democratische be-tekenis van architectuur, haar multidisciplinaire aanpak en het vermogen om complexe onderwerpen te vatten.

Binnen ABT is Angelique Kamsteeg benaderd voor haar ervaring met cultureel erfgoed, Maria Sara di Maggio voor haar kennis op het gebied van bouwfysica en installaties en Di Fang voor haar kennis in steden-bouwkunde. Peter Mensinga adviseert de groep over duurzaamheid en klimaatstrategie.
Zo is er een samenwerking ontstaan tussen ontwerpers, onderzoekers, kunstenaars en specialisten op het gebied van cultureel erfgoed, stedenbouwkunde, duurzaamheid en bouwfysica en installaties.

De verduurzaming van de iconische kerken van Nederland vraagt om oplossingen die voorbij de functionele eisen gaan om energiezuiniger te worden. Het vraagt om een dynamisch ontwerp dat inspeelt op de wensen en ambities van de kerk-eigenaren, het gebruik, de monumentale waarden gekoppeld aan huidige sociaal-maatschappelijke vraagstukken. In onze visie voor de prijsvraag Sublieme schoonheid, Sublieme duurzaamheid verbeelden we de kerk als een metabolische bron. De kerk wordt een bron van continue uitwisseling van stromen die vanuit haar interieur tot op stedelijk niveau reiken, van buiten naar binnen en vice versa. De kerk als bron voor energie, water, temperatuurwisseling, schone lucht, voedsel, activiteiten, recreatie, en inspiratie. Maar ook een bron van maatschappelijke en lokale regeneratie, een plaats voor ontmoeting en ontdekking.
We zoeken de grenzen van onze verbeelding op met deze transformatie. We stellen ons de vraag: *"Wat kunnen we toevoegen aan deze monumentale stadskerken zodat ze een verrijking zijn van sublieme schoonheid en sublieme duurzaamheid waardoor de kerken een meer centrale plek krijgen in onze samenleving?"*

Met dit ideaalbeeld bezochten we De Grote Kerk in Naarden, de Der Aa-kerk in Groningen en de Oude Kerk in Amsterdam. Tijdens deze bezichtigingen is ons verteld over de geschiedenis van de kerken, de symbolische betekenissen, de restauraties, de modernisering van het klimaatsysteem, de wensen en ambities van de kerken. We werden uitgenodigd om de onzichtbare delen van de kerken te bezoeken. In Naarden hebben we de geschilderde tongewelven van dichtbij gezien, in Groningen zijn we over de massieve tongewelven heen gelopen en in Amsterdam hebben we daken van de Oude Kerk beklommen.

Om onze ambities te realiseren op een manier die het bestaande erfgoed respecteert en waardeert zien we de noodzaak om de kerken uit te breiden met een nieuw volume. Het concept van een serre aan de zuidzijde van de kerk geeft ons de mogelijkheid om dit waar te maken. Een transparante ruimte met een kenmerkend eigen klimaat, die een bijdrage levert aan het binnenklimaat van de kerk, die een bron is van voedsel en energie en onderdeel is van het water-managementsysteem. Een preliminaire thermische berekening na het eerste bezoek aan de kerken leverde een volume op met een gevel van ongeveer 10 x 20 meter. Ruimtelijk, zowel stedelijk als architectonisch, blijkt dit intuïtief goed te passen. Daarmee zijn de contouren van het sublieme paviljoen vastgelegd.

De architectuur en ruimtelijke taal van het paviljoen is per kerk onderzocht in de relatie tussen vorm, schaal, beleving en ligging ten opzichte van de kerk(en).
De genius loci, bepaalt door de geschiedenis, architectuur, directe omgeving en de cultuurhistorische waarden, vraagt voor een unieke uitwerking. Zo komen we uit op drie kerken met drie unieke uitwerkingen. >>

De opdracht spreekt me veel aan omdat het een uitdaging is om een 'sublieme oplossing' te vinden in het verduurzamen van monumentale kerken. Het is altijd een moeilijke opgave omdat er geen standaardoplossing is, maar er moet gezorgd worden voor een balans tussen oud en nieuw/technologie en esthestisch. Het is essentieel dat de kerken voldoen aan de hedendaagse standaard, zodat ze een nieuw leven kunnen leiden in de hedendaagse samenleving.
Ik ben blij dat ik mijn steentje hieraan kan bijdragen.

Di Fang, ontwerp coördinator ABT

inspiratie in iconische vormentaal

+

een transparant kerkpaviljoen

+

een comfortabel binnenklimaat

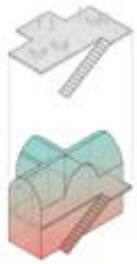

+

een functionele schil

De massa's en de leegtes, de zichtbare en onzichtbare delen van de kerk vormen onderdeel van het ruimtelijk concept. Karakteristieke architectonische elementen – zoals de kapellen, de kerktoren, of de zijbeuken – vormen de iconische vormentaal van het paviljoen. Dit wordt op een hedendaagse wijze geïnterpreteerd door de toepassing van moderne, doorzichtige materialen. De verhoudingen respecteren het bestaande waardoor er een totaal harmonisch ensemble ontstaat tussen deze elementen. >>

> A unique opportunity to interpret architecture from a distant era to demanding future climate needs for the contemporary audience. With personal fascination of mass and void forms, the language of the interventions was defined. Architectural sublime of the monument was recognized and expressed in a modern skin.
>
> Katarzyna Nowak, architecte, kunstenares OBSCURA

Oude kerk, Amsterdam twee paviljoens, twee nieuwe kapellen

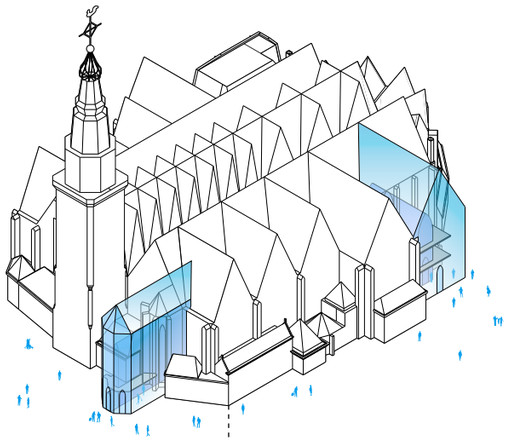

Het watergordijn

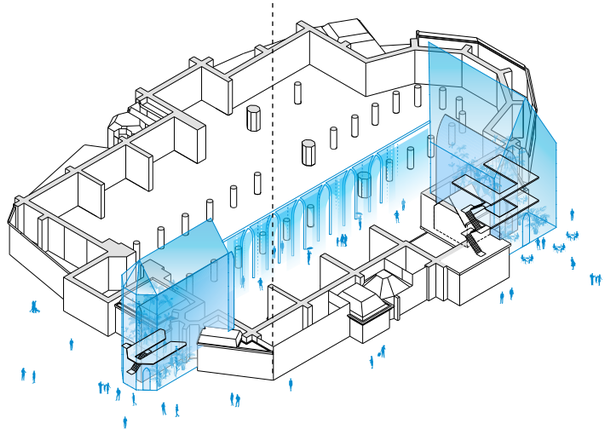

Het paviljoen is in lagen opgebouwd met verschillende verdiepingen. Het bestaat uit een transparante binnenkern (sociale ruimte) met daaromheen een transparante huls. De huls beschermt de kern tegen extreme weersomstandigheden. In de zomer wordt uit deze tussenruimte warmte geoogst voor koude dagen. In deze klimaatruimte groeien planten voor voedsel en wordt lucht gezuiverd. >>

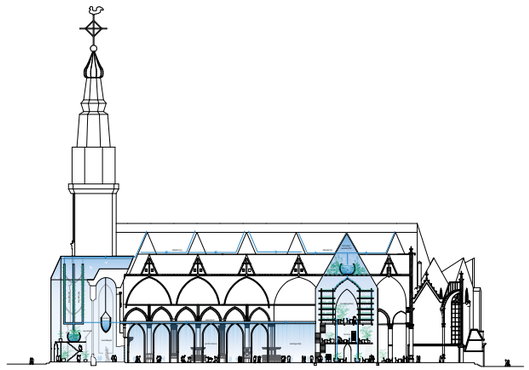

> Kick-off voor samenwerking, tussen talenten van ABT/Oosterhoff en jonge talentvolle architecten, die de naam Springplank heeft meegekregen. En opnieuw een mooie inhoudelijke uitdaging om duurzaamheid en schoonheid te verbinden.
>
> Peter Mensinga, klimaatontwerper/duurzaamheid-strateeg ABT/Oosterhof

De massa's en de leegtes, de zichtbare en onzichtbare delen van de kerk, vormen onderdeel van het ruimtelijk concept.

De twee transparante lagen worden voorzien van innovatieve materialen en technieken die meedoen in het regelen van het comfort en energieproductie. Hemelwater wordt opgevangen en opgeslagen in of onder het paviljoen. Warmtepompen en lucht-behandelingsinstallaties krijgen ook een plek in het paviljoen. Bouwmaterialen met een lage ecologische voetafdruk (minimalisatie materialen en circulair hergebruik) worden gebruikt. De daken van de kerken worden voorzien van een leisteen pv, niet te onder-scheiden van traditionele leisteen, die de uitbreiding energieneutraal maakt. De essentie van het sublieme paviljoen is vastgelegd in deze werking – en komt terug in alle paviljoens in alle kerken. >>

Een persoonlijke fascinatie voor het vertalen van natuurlijke processen naar spectaculaire ruimtelijke ervaringen.
En de kans om in het licht van actuele vraagstukken te mogen fantaseren over een klimaat-bewuste stad, waarbij de rol van een nieuw type sociale ruimte centraal staat.

Jens Jorritsma, ontwerper, stedenbouwkundige OBSCURA

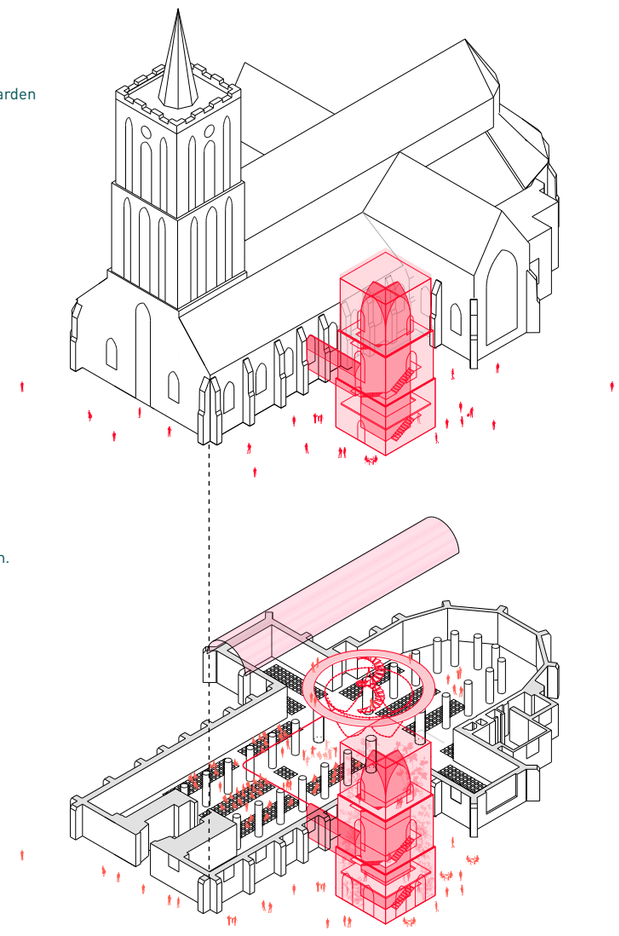

Grote kerk, Naarden
Het vrijstaande paviljoen.

Het aureool als uitzichtplatform.

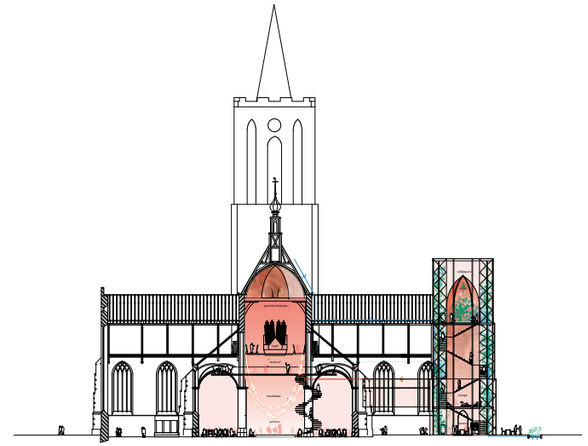

It was such a brilliant challenge to undertake! The opportunity to explore the future identity of the churches, by bringing together the historical and social value of these monuments with the needs and responsibilities for a sustainable and climate-sensible design.
Working in such a varied and multiskilled team brought us to consider the many aspects and impacts of each design strategy implemented.

Maria Sara Di Maggio, building physics engineer ABT

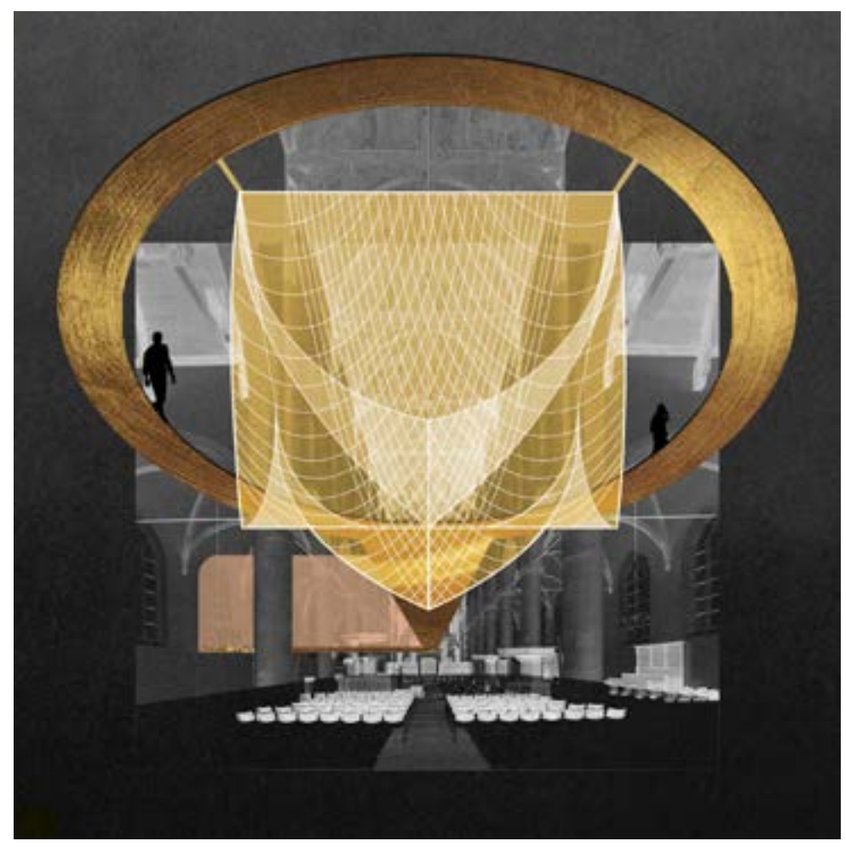

Binnen in de kerken worden stromen en processen zichtbaar en tastbaar gemaakt door middel van een (kunst)installatie.

Binnen in de kerken worden deze stromen en processen zichtbaar en tastbaar gemaakt door middel van een (kunst)installatie, een kroonluchter of nieuwe uitzichtplatforms die gevoed worden door het paviljoen. Hierbinnen uit het ontwerp zich in een nieuwe beleving van de kerk waar techniek en poëzie bijeenkomen. Het is een poëtische manifestatie van de relatie tussen het paviljoen met de kerk, tussen techniek en erfgoed, vernieuwing en traditie. Het is een manifestatie van de sublieme schoonheid *in* sublieme duurzaamheid. >>

Als erfgoed bouwkundige ben ik geïnteresseerd in hoe we onze gebouwde omgeving waarderen en betekenis aan geven.
Met deze prijsvraag wordt ons gevraagd om het sublieme te vertalen zodat de kerk een nieuwe betekenis krijgt en hopelijk weer een centrale rol in onze samenleving kan hebben. Het vraagt om een balans tussen het bestaande en het nieuwe, traditie en vernieuwing, techniek en poëzie, het zichtbare en het onzichtbare.

Angelique C. Kamsteeg,
erfgoed bouwkundige ABT

Der Aa-kerk, Groningen, paviljoens als zijbeuken.

Verbinding en beleving.

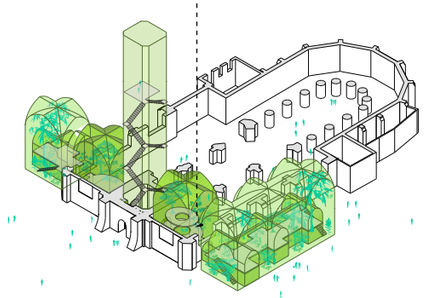

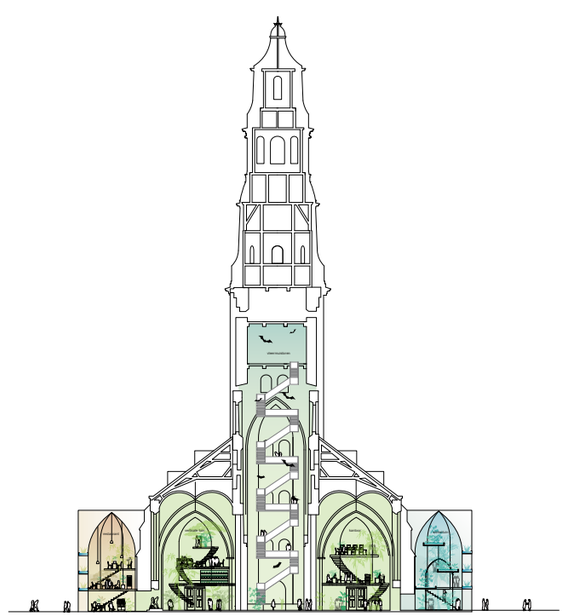

Met het ontwerp van het sublieme paviljoen worden de Oude Kerk in Amsterdam, de Grote Kerk in Naarden en de Der Aa Kerk in Groningen getransformeerd in een metabolische bron. Een bron waarmee stromen van energie, water, voedsel, verse lucht, liefde, gezondheid, vermaak, vriendschap, familie, gemeenschappen, respect en erkenning doorheen zullen vloeien.
Met dit ontwerp willen we bijdragen aan het creëren van veerkrachtige en sociale steden waar de kerk een vernieuwde verbindende rol heeft. ||

I find the Sublime beauty, Sublime sustainability assignment fascinating as it addresses urgent issues which make us rethinking symbiosis between sustainability and design processes, allowing for the non-human-centered architecture. It aims to transform former churches into a seed that responds to climate change and bring together different believes, including human- and bio-politics, naturally embedding them within the tissue of the city.

Lesia Topolnyk, architect | researcher
StudioSpaceStation

THEMA 3 // VERBINDING MET DE OMGEVING: OVER VLOEIENDE OVERGANGEN

De meeste kerken bevinden zich in hartje stad en maken al eeuwenlang een centraal onderdeel uit van die stad. Tegelijkertijd lijkt de laatste decennia de vanzelfsprekende betekenis van de kerken voor de stad af te nemen. Zou dat anders kunnen? Liggen er oplossingen in het meer zichtbaar, toegankelijk en beleefbaar maken van het gebouw? De specifieke ontwerpvraag was: kom tot ontwerpvoorstellen voor het verbeteren van de manifestatie van de kerk als vanzelfsprekend, toegankelijk en laagdrempelig onderdeel van het stedelijk weefsel.

Koepelkathedraal Sint Bavo
Haarlem
Bruto Vloer Oppervlakte
3.300 m²
Energieverbruik
t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,3 x kerk
Electra 0,8 x kerk
Comfort De kerkzaal wordt normaal enkel verwarmd voor de zondagdienst. Om dit te bereiken wordt de luchtverwarming al op vrijdagochtend ingeschakeld. Ook is er vloerverwarming onder de banken. Er is nauwelijks sprake van tocht doordat de zijdeuren praktisch niet gebruikt worden en de hoofdentree voorzien is van een tochtportaal en een draaideur.

Sint Janskathedraal
Den Bosch
Bruto Vloer Oppervlakte
4.700 m²
Energieverbruik
t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,1 x kerk
Elektra 0,5 x kerk
Comfort Momenteel is de kathedraal grotendeels onverwarmd en is er sprake van tocht. Medewerkers en bezoekers zijn hierop ingesteld. Er is geen directe wens om in de nabije toekomst meer te gaan verwarmen. Wel wordt nagedacht om de sacristie, die in de zomer zeer warm kan worden, te gaan koelen zodat deze ruimte meer inzetbaar is.

Domkerk Utrecht
Bruto Vloer Oppervlakte
2.700 m²
Energieverbruik
t.o.v. gemiddelde kerk
Gas 0,9 x kerk
Electra 0,4 x kerk
Comfort De kerk wordt op temperatuur gehouden door middel van luchtverwarming, vloerverwarming en radiatoren. Het is desondanks moeilijk om de kerkzaal op een comfortabele temperatuur te krijgen en te houden tijdens evenementen of de zondagsdienst.

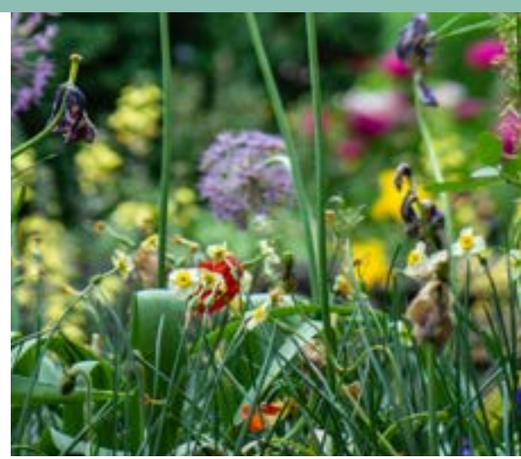

KOEPELKATHE-DRAAL SINT BAVO HAARLEM

Bouwjaar **1895-1930** | Type kerk **Vijfbeukige kruisbasiliek** | Eigendom/beheer **Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo** | Doorsnee aantal bezoekers **40-50.000**

De Koepelkathedraal, ontworpen door J.TH.J. Cuypers, behoort wereldwijd tot de top vijf van iconische kerken die gebouwd werden tussen 1850 en 1950. De andere kerken zijn de Sagrada Familia in Barcelona, de Sacré-Coeur in Parijs, Westminster Cathedral in Londen en de Basiliek van Koekelberg in Brussel. De architect heeft in z'n ontwerp bewust ruimte gelaten om kunstenaars door de tijd heen het gebouw verder te laten verfraaien en voltooien. Dit proces is nog steeds gaande. Inmiddels hebben meer dan vijftig gerenommeerde Nederlandse kunstenaars aan het kerkgebouw meegewerkt. Tussen 2005 en 2016 is de kathedraal grootschalig gerestaureerd. Aan de noordzijde is een bijgebouw gerealiseerd met een sanitaire voorziening.

Gebruik

Elke dag zijn er een of meerdere vieringen. Daarnaast is de kathedraal als museum permanent opengesteld voor publiek. Ook worden er een paar keer per jaar grote evenementen georganiseerd.

Ambities voor de toekomst

De stichting is met name gericht op het in stand houden van het kerkcomplex. Daarnaast is het doel om het bezoekersaantal te vergroten door de museumfunctie uit te breiden. De kerk ligt aan de rand van het centrum met de Leidsevaart als barrière tussen beide in. De vindbaarheid/toegankelijkheid vanuit het centrum van de stad is dan ook een issue. Tegelijkertijd is er de wens om de energiekosten omlaag te brengen en het onderhoud aan de hand van een meerjarig onderhoudsplan uit te kunnen gaan voeren.

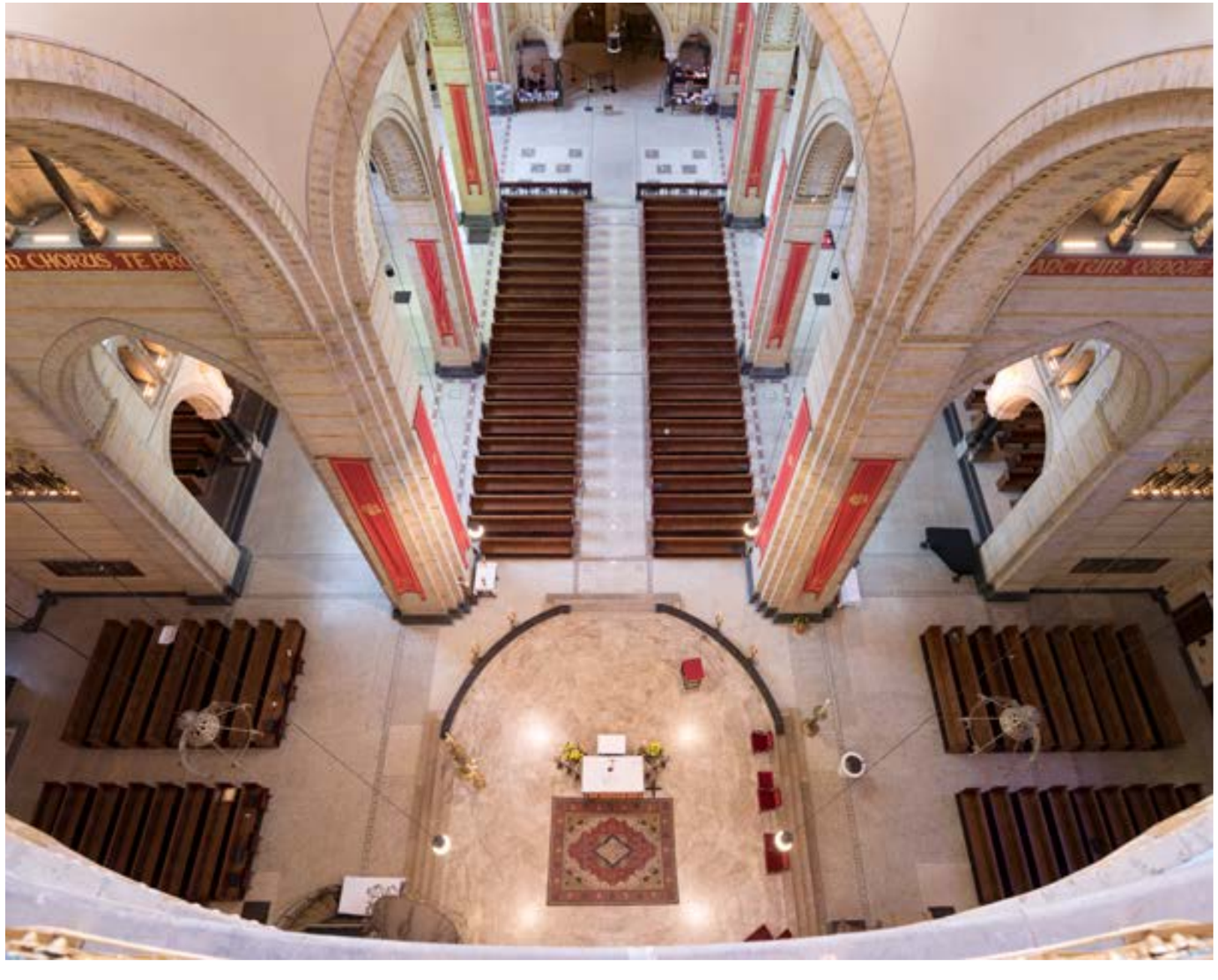

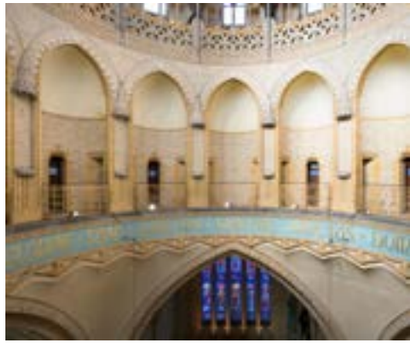

'Een intuïtieve loop vanuit het stadscentrum laat de Koepelkathedraal ontdekt worden.'

Anton Demmers, Koepelkathedraal Sint Bavo Haarlem

SINT JAN KATHEDRAAL DEN BOSCH

Bouwjaar **380-1517, de kerktoren is uit de 13e eeuw** | Type kerk **Gotische kathedraal** | Eigendom/beheer **Parochie Heilige Johannes evangelist** | Doorsnee aantal bezoekers **600.00-700.000**

De kerk ligt midden in het stadscentrum van Den Bosch, met aan één kant De Parade, een plein in het hart van de stad dat vaak gebruikt wordt voor evenementen. Tussen 1584 en 1622 is een deel van de kerk herbouwd na een grote brand. Het gebouw is in fases tot stand gekomen en vanaf de 20e eeuw wordt er met name restauratief met het gebouw omgesprongen. Napoleon Bonaparte gaf in 1810 de kerk terug aan de katholieken nadat deze 180 jaar in handen van de protestanten was geweest. Het is niet alleen de kathedraal van de bisschop, maar wordt door Bosschenaren gezien als hét icoon van hun stad. Het Mariabeeldje De Soete Lieve Moeder maakt de kathedraal tot een bedevaartsoord.

Gebruik

In de kathedraal zijn dagelijks twee diensten. De kerk is daarnaast permanent opengesteld voor bezichtiging door parochianen, bezoekers en pelgrimsgangers.

Ambities voor de toekomst

Het kerkbestuur heeft in haar visie 2030 vastgelegd dat de Sint Jan (kerk en parochie) een warme, verwelkomende, open en gastvrije geloofsgemeenschap wil zijn. Een geloofsgemeenschap die deel wil uitmaken van de haar omringende – kleinere en grotere – gemeenschap. Het kerkbestuur versterkt graag de banden met de omgeving en ziet voor de kathedraal een verbindende rol waarin openheid en toegankelijkheid centraal bevorderd worden. Het bouwteam van de kerk wil daarbij de mogelijkheden onderzoeken van (experimentele) verduurzaming van de monumentale kathedraal, door o.a. aangepast lichtgebruik en voorzetramen met fotovoltaïsche cellen. Ook liggen er plannen voor de verbetering van de directe toegankelijkheid van de kathedraal.

‘Als geloofsgemeenschap willen we deel uitmaken van de ons omringende gemeenschap. Geestelijk, maar ook fysiek.’

Rutger Jans, Sint Jan Kathedraal
Den Bosch

DOMKERK UTRECHT

Bouwjaar **1254** | Type kerk **Kruisbasiliek** |
Eigendom/beheer **Protestantse Gemeente Utrecht** |
Doorsnee aantal bezoekers **400.000-500.000**

De Domkerk ligt midden in het dichtbebouwde stadscentrum van Utrecht, eeuwenlang de religieuze hoofdstad van Nederland. De kerk is gelegen aan het Domplein, een plein dat zijn huidige vorm dankt aan de instorting van een groot gedeelte van de Domkerk en de sloop van de Heilig Kruiskapel en Sint-Salvatorkerk. De Domtoren, die als gevolg van de instorting van het middenschip los staat van de kerk, is het iconische beeldmerk van de stad Utrecht. De Domkerk is daarnaast bijzonder doordat de reformatie hier duidelijke nog zichtbare sporen heeft achtergelaten. De bewogen geschiedenis is op allerlei wijzen tastbaar aanwezig.

Gebruik

De kerk is het hele jaar open voor gelovigen en bezoekers. Daarnaast wordt de kerk zo'n tien tot vijftien keer per jaar verhuurd en zijn er tentoonstellingen in de kerkzaal. Bij de openstelling zijn ongeveer tweehonderd vrijwilligers betrokken

Ambities voor de toekomst

De Domkerk heeft een nadrukkelijke wens om de kerk meer te verbinden met de omgeving. De eigen buitenruimte is echter beperkt. De meeste omliggende grond is in bezit van de gemeente en de binnentuin het Pandhof is eigendom van de universiteit. Bezoekers van het Domplein ervaren door haar beslotenheid de kerk ook lang niet altijd als bijzonder gebouw waar ze welkom zijn. In de kerk is het door het beperkt aantal aparte ruimtes nu niet goed mogelijk om tegelijkertijd meerdere groepen te ontvangen. De winkel en het café van de Domkerk heeft geen prominente plek en wordt daardoor niet altijd gevonden. Ook is functionele magazijnruimte gewenst. Dit alles met als uitdaging om het sacrale en monumentale van de kathedraal te behouden. De wens is dat zichtbaar blijft wat de kerk kenmerkt: de architectuur, de geschiedenis (het ingestorte middenschip) en de sporen van de Beeldenstorm.

'Onze kerk staat fier op het Domplein. Wij zoeken echter juist ook vloeiende overgangen richting de stad.'

Frans Ritmeester, Domkerk Utrecht

Team 03 Van besloten iconen tot verbindende volkspaleizen

De samenwerking van Inside Outside, Antea group en Braaksma & Roos Architectenbureau was evident voor de uitvraag naar een team van poëzie, techniek en schoonheid. Het team is versterkt met Johanna van Doorn voor haar cultuurhistorische kennis en onderzoekende houding.
De opgave sprak ons aan omdat de urgentie en maatschappelijke relevantie zeer groot is. Wat kunnen we met deze prachtige beladen bouwwerken die als iconen in het Nederlandse landschap decennia zijn gekoesterd maar de laatste jaren zijn losgeraakt van hun context en hun verbindende kracht zijn verloren?
De potentie zagen wij in de verbetering van de aanhechting van kerk en stad, in de vorm van publieke tuinen die rond-om de kerken resoneren. Deze toevoeging resulteert in een inclusief, duurzaam en biodivers gebied, waar zowel kerk als stad in de toekomst veel profijt van zullen hebben. De rol van de kerk als open huis krijgt hierdoor een nieuwe betekenis, passend bij de hedendaagse maatschappij.

‘Een kerk zonder tuin is een kerk zonder wortels.’ Met deze stelling bepleit pionier en pastor Westerbeek het belang voor gemeentes om de verbindingen met de omgeving te ontdekken en te versterken. Kerkgebouwen maken als gastvrije ruimtes al eeuwenlang onderdeel uit van een buurt, een stad en het publieke domein.
Door de tijd heen is deze verbinding vervaagd. De kerk als plek voor spiritualiteit en samenkomst is niet meer voor iedereen zo vanzelfsprekend. De drempel is voor velen te hoog. Door de kerk naar buiten toe te brengen in de vorm van een tuin kan die verbinding opnieuw gestalte krijgen, als een veilige en groene ontmoetingsplek voor de stad, de buurt en de gemeenschap, voor arm en rijk, voor verschillende generaties en hun visies op het ‘leven’.

De buitenruimte rondom de kerken verandert in een tuin met betekenis: een tuin waar de ruimtelijke en emotionele ervaringen binnen in het kerkgebouw worden voortgezet. Ontmoeten, ontspannen en verwonderen krijgen hier een plek. Mens, plant en dier kunnen hier hun thuis vinden. Kerk en tuin gaan een symbiose aan en vormen samen een inspirerende en verwelkomende vrijplaats voor de stad. Het interieur resoneert in de tuin. We leren van historische kloostertuinen en bouwen voort op de traditie van geometrische en rustgevende landschapsontwerpen; colonnades van bomen op waterdoorlatende stabilisé: eetbare tuinperken; biodiverse watertuinen. >>

> Inside Outside ziet het als en unieke kans om in de ruimte rondom de kerken een tuin te maken die alles waar de kerk voor staat in zich kan hebben: de verhalenverteller, de sociale inclusieve plek, de rustgevende spirituele ruimte. Een groene voortzetting van de historische gelaagdheid, van de educatieve inhoud, van het ecosysteem.
>
> Aura Luz Melis, architect partner, Inside Outside

Kerk en tuin vormen samen een inspirerende en verwelkomende vrijplaats voor de stad.

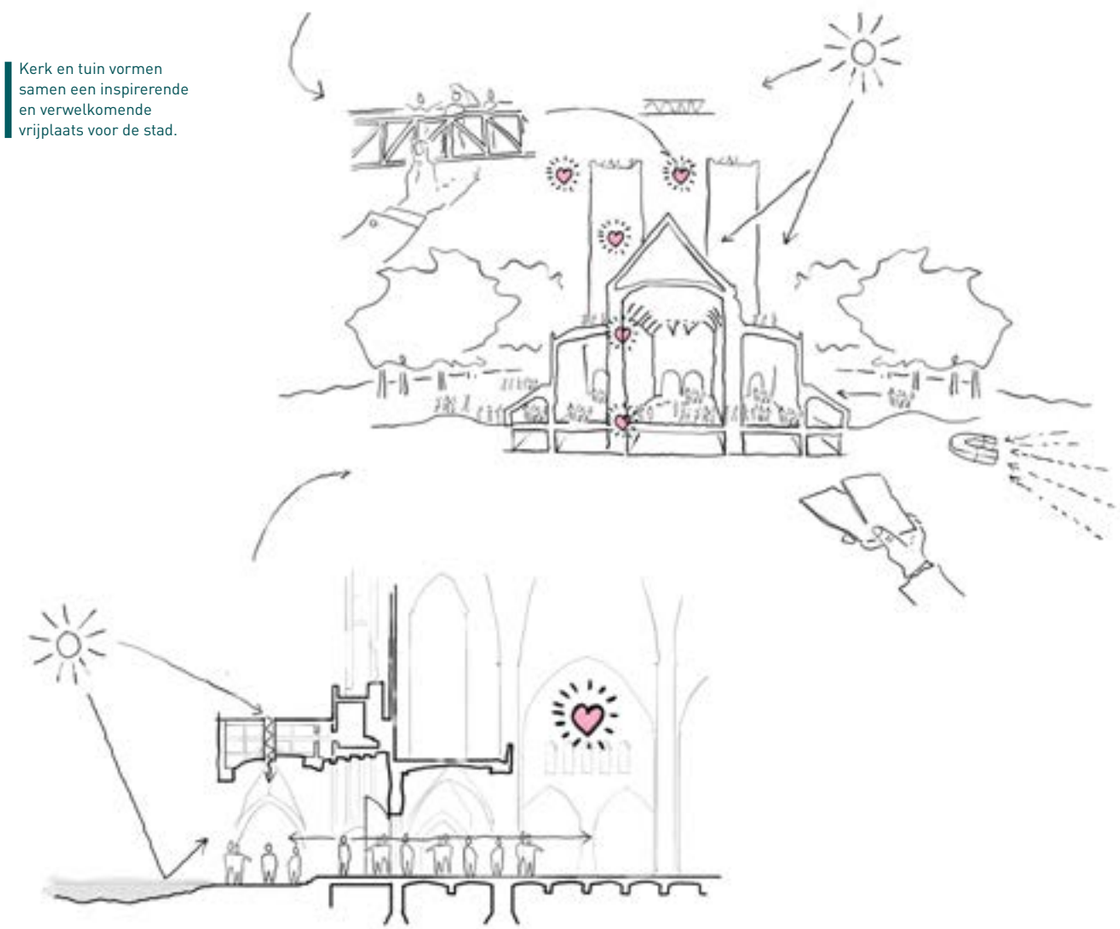

De verduurzaming van een uniek object als een kerk is een uitdaging. Het speelveld tussen enerzijds de noodzaak om te verduurzamen en anderzijds de behoefte historische elementen te waarborgen maken het een interessante uitvraag. Daarnaast betreft het de combinatie van iconische kerken in Nederland. De uitvraag sluit goed aan bij de expertises van Antea Group op het gebied van zowel duurzaamheid, als de transformatie van gebouwen.

Hylke Robben,
adviseur Duurzaamheid
en Energietransitie, Antea Group

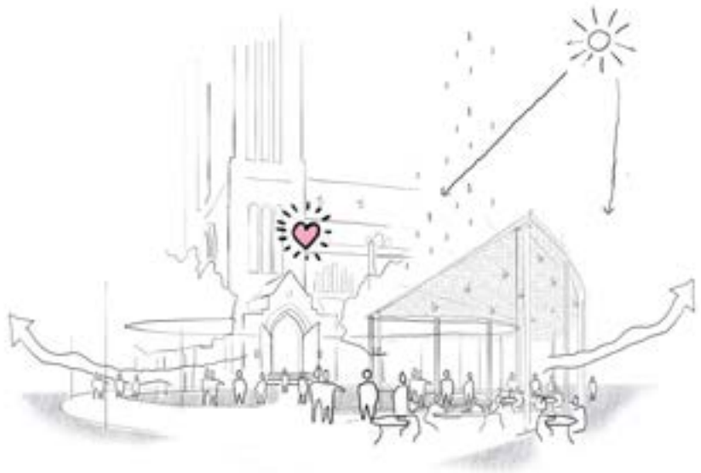

Bij de uitwerking van onze visie *'Van besloten iconen tot verbindende volkspaleizen'* willen we de drie iconische stadskerken op een sublieme, poëtische een duurzame wijze weer verankeren in de omgeving. We gebruiken de tuin als concrete plek om wortel te schieten en de fysieke en sociale verbinding tussen kerk en omgeving te creëren. Door terug te gaan naar de intrinsieke kernwaarden van de kerk als gastvrije plek, openbaar forum, spirituele plaats en verhalenhuis, transformeren we de kerk met kerktuin tot een open huis voor de stad. >>

Bij ontwerpen vanuit een duurzame visie zijn 'nieuw' en 'verrassend' vaak de maatstaven waarop het proces wordt beoordeeld. Hierbij mis ik soms de subtiele omgang met de historie, ambacht en cultuur. Een goed ontwerp begint met een grondig DNA-onderzoek. Dit maakt het mogelijk de unieke kenmerken van een gebouw in te zetten voor een optimaal 'nieuw' gebruik. In deze uitvraag komt alles samen.

Jip Vorstermans, ontwerper,
Braaksma & Roos Architectenbureau

Sint Bavo Haarlem:
Hortus Inclusus.

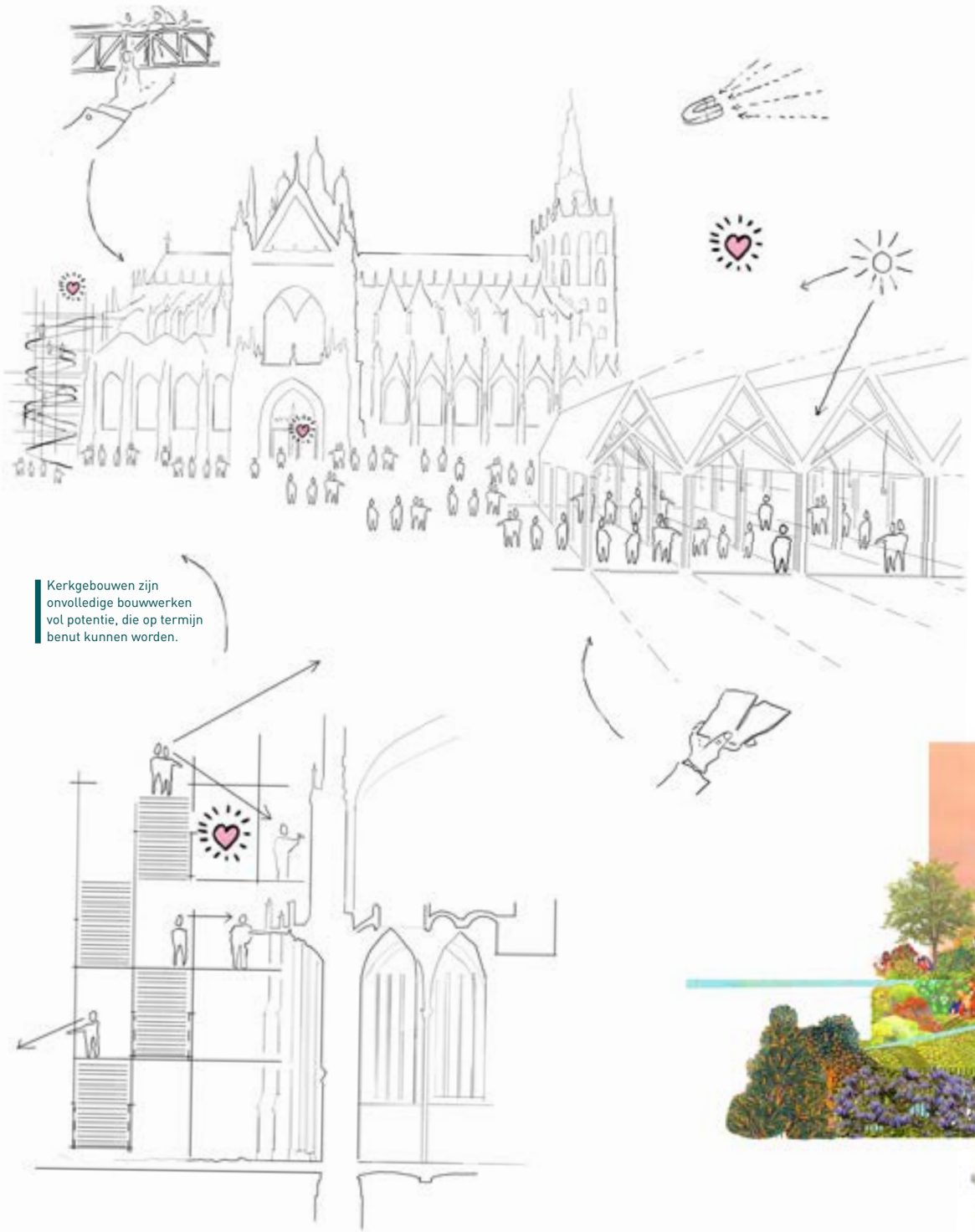

Kerkgebouwen zijn onvolledige bouwwerken vol potentie, die op termijn benut kunnen worden.

In kerken en hun betekenis binnen de stad schuilt een kracht die ook voor hedendaags en toekomstig gebruik duurzaam geactiveerd kan worden. Kerkgebouwen zijn onvolledige bouwwerken vol potentie, die op termijn benut kunnen worden. We gebruiken deze gelegenheid om met eigentijdse ingrepen de kerk aan te vullen.
Om tot een duurzame doorbestemming van de drie stadskerken te komen, is het essentieel om vanuit het DNA van de kerken te werken. De gelaagdheid van de stadskerken laat ons de veranderingen door de tijd heen zien; de weerslag van denken, innovatie en vakmanschap waar de mens toe in staat is. Vanuit dat DNA gaan we in op zes thema's die we als aanjager zien voor de aanhechting van de kerken tot hun omgeving: Identiteit, Gemeenschap, Energie, Groen, Water en Architectuur. >>

> Kerken zijn een symbool voor gemeenschap, hoop, ambitie en ambacht. Deze iconen kunnen helpen in hun duurzaam voortbestaan is een unieke kans. Gaandeweg de ontrafeling werd het enthousiasme alleen maar groter in de beleving van de sublieme schoonheid.
>
> Kristof Houben, architect partner, Braaksma & Roos Architectenbureau

Sint Jan Den Bosch: Openlucht Kathedraal.

Onze intentie is om het sublieme karakter van de kerk te weerspiegelen in een vloeiende beweging tussen binnen en buiten. De kerk is een 'agora', een publieke ruimte. De toonaangevende ruimtes zijn *urban interiors*. De kerk resoneert naar buiten als een democratische voortzetting van het interieur. We draaien de Hortus Conclusus om en maken de paradijstuin altijd toegankelijk voor de stad, als Hortus Inclusus. Een biodivers stadslandschap als geometrische voortzetting van de kloostertuinen, met water en groen als fundament voor klimaatadaptieve en natuurinclusieve oplossingen. ||

> Kerken helpen om met hun monumentale bouwwerken meer tot verrijking van de samenleving en de schepping te laten zijn is een prachtige vakinhoudelijke uitdaging met een spirituele omlijsting.
>
> Sander Lagendijk,
> adviseur bouw, Antea Group

> Geschiedenis en toekomst met elkaar verbinden, dat ligt mij nauw aan het hart. De rijke historische gelaagdheid en intrinsieke waarden van deze stadskerken stijgen uit boven het materiële. De poëtische benadering en enorme uitdaging bij het vertalen van de sublieme schoonheid, de rijke verhalen en betekenis van de kerken naar de toekomst, waren voor mij doorslaggevend.
>
> Johanna van Doorn, architect-onderzoeker eigenaar, Johanna van Doorn cultuurhistorie & ruimtelijke kwaliteit

De kerk resoneert naar buiten als een democratische voortzetting van het interieur.

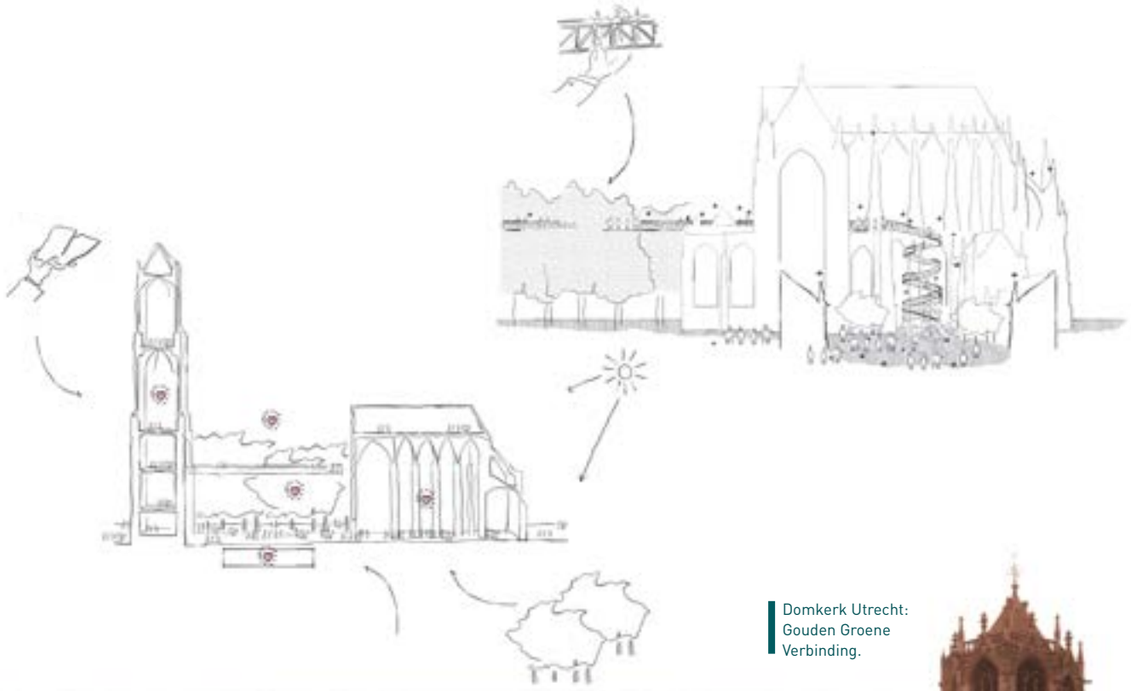

Domkerk Utrecht: Gouden Groene Verbinding.

ZES VISIES

In de aanloop van deze ontwerpwedstrijd zijn negen teams, gekozen uit 37 inzendingen, aan de slag gegaan met inspirerende, innovatieve en passende ontwerpvoorstellen die bijdragen aan een substantiële verduurzaming van grote stadskerken. Drie teams per drie kerken die alle drie een ander thema voor rekening namen: gebruik en comfort van de binnenruimte, energiekoppelingen met de omgeving, en de verbinding met de maatschappij als een sociale vorm van verduurzaming. Drie van de negen teams zijn na de visiefase verder gegaan met ontwerpen. Dit zijn de visies van de overige zes teams.

DE KERK ALS THIRD PLACE

Indieners: **NIBE, Van Hoogevest Architecten, NIAG, Physibuild, The Missing Link, Licht – Joost de Beij**
Thema 1 // Binnenklimaat

Wij hebben ons laten inspireren door het rijke verleden. Wij willen voortbouwen op de traditie van de kerk als belangrijke ontmoetingsplek in het hart van de stad en de mens. Ons uitgangspunt is de kerk als Third Place. Dit sluit aan bij de gedeelde ambitie van de kerken om hun kerkgebouw sterker te verbinden met de publieke ruimte, om naast 'thuis' en 'werk' een derde plek te creëren waar mensen elkaar ontmoeten en waar zij kunnen verblijven om inspiratie op te doen, te studeren en te ontspannen.
Die functie van *Third Place* vraagt veel kleinschalige oplossingen op fijne plekken binnen de kerk. Uitdagingen zijn het bieden van comfort (verwarming) en de combinatie van kleinschalig naast grootschalig gebruik.
We zetten in op een innovatieve ontwerpopgave voor deelruimtes en inrichtingselementen, zodat een langere verblijfsduur in de kerk ook aangenaam wordt.

> Voortbouwen op de traditie van de kerk als belangrijke ontmoetingsplek in het hart van de stad en de mens.

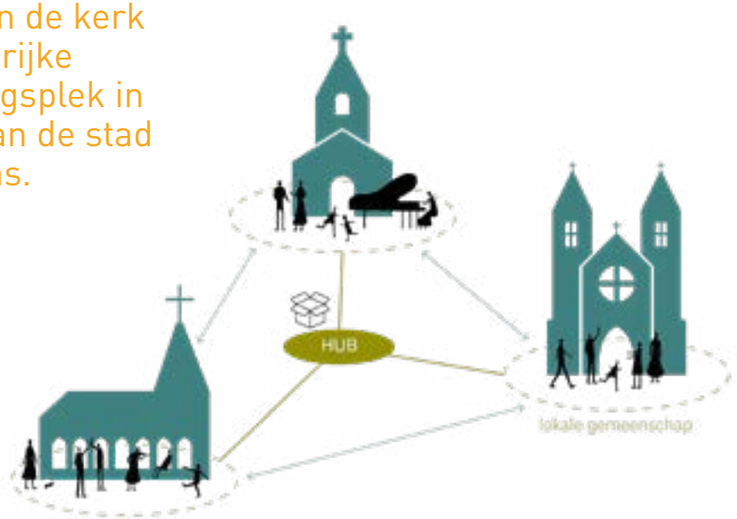

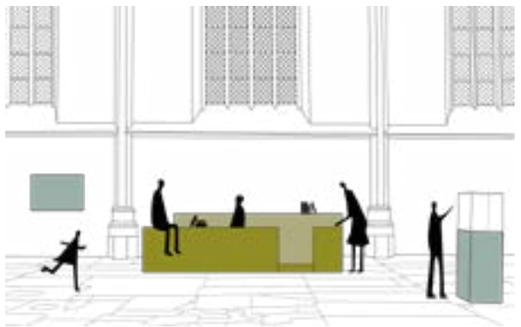

Tijdlagen

In het *concept-subliem* is steeds gedacht vanuit de analyse van het verleden. We hebben de gebruikslagen onderzocht in drie perioden: de Katholieke stadskerk van vóór de Reformatie, de Protestantse kerk na de beeldenstorm en de 'preekkerk' vanaf de 18e eeuw.
De kerkgebouwen werden in deze perioden steeds anders gebruikt en kregen telkens een specifieke inrichting met daaraan gerelateerde klimaatbeheersing. Van de rijke, Middeleeuwse aankleding naar de leegte en openheid van de Reformatie, tot de stoven en buisverwarming bij de kerkbanken in de preekkerken.
Voor ons concept zijn monumentwaarden bepalend. De ingrepen moeten uitwisselbaar, flexibel en reversibel zijn. Idealiter laten zij een zo klein mogelijke *footprint* achter. Op deze manier blijft de sublieme schoonheid optimaal behouden, terwijl de kerk intensiever gebruikt kan worden. Wij zien ook mogelijkheden om verborgen tijdlagen weer zichtbaar te maken door een nieuw verlichtingsplan. Denk bijvoorbeeld aan het aanlichten van de middeleeuwse schilderingen in de Grote Kerk Zwolle.

Warmte op maat

In de kerk wordt verwarmd op maat. We zorgen voor warmte op de plekken waar mensen verblijven. Geïnspireerd op de oude herenbanken met stoofverwarming stellen wij een nieuw type verwarmde inrichtingselementen voor, aansluitend bij de kleinschalige functies binnen de kerk. Een stap verder gaat het verwarmen van bezoekers die zich door de kerk heen bewegen. Dit kan bijvoorbeeld via een verwarmde route door de kerk.
Voor de grote evenementen stellen we inrichtingselementen en apparatuur beschikbaar via een uitleenplatform (*Church Deals*). Kerkbeheerders hoeven zo niet te investeren in dure meubels. Zij betalen alleen een bijdrage wanneer ze spullen nodig hebben. Meubels hoeven niet in de kerk zelf opgeslagen te worden. Het platform kan naast spullen, ook kennis en ervaring delen. Dergelijk maatwerk maakt de stadskerken flexibeler – de beheerders kunnen makkelijker inspelen op wensen van gebruikers.
Met *concept-subliem* kunnen de iconische stadskerken weer net als vroeger een uitnodigende plek worden in het hart van de stad en het maatschappelijk leven van mensen.

> We zorgen voor warmte op de plekken waar mensen verblijven.

HUIS VAN DE STAD

Indieners: **Rijnboutt, Crimson Historians and Urbanists, Arup**
Thema 1 // Binnenklimaat

Naar aard en wezen behoren kerken tot de sacrale architectuur, maar in de praktijk blijken zij vaker onderworpen aan woelige ontwikkelingen. Ook nu bevinden de kerken zich op een breukvlak: de 'Grote Ontwijding'. Transcendente aspecten verdwijnen verder naar de achtergrond. Hoe kan de kerkruimte opnieuw een betekenisvolle plaats krijgen in stad en gemeenschap?

In lijn met de secularisering leent de kerk zich voor allerlei activiteiten. Juist de kerk, zou je zeggen.
De indrukwekkende, wat plechtstatige binnenruimtes smeken om een beweeglijk contrast. Stel je de kerk voor: naakt en soeverein. Ontdaan van elke sacrale verwijzing en als een spons van menselijke activiteiten. En maak een onderscheid: tussen binnen- en buitenactiviteiten. Beide ontlenen hun kracht en meerwaarde aan de fenomenale kwaliteit van het interieur.

Buiten

Draai nu de verwarming uit en zet de deuren open. Laat het stadsleven binnenstromen. Maak 's zomers en 's winters van de kerkvloer en het kerkplein één ongedeeld en programmeerbaar oppervlak. Bedenk dat alles wat op het kerkplein kan, ook in de kerk kan. En meer. Als het grootste overdekte plein van de stad is de kerkvloer bij uitstek geschikt voor buitenactiviteiten die gevrijwaard willen blijven van wind en regen. Deel één van de exploitatie.

Pieter Saenredam, *Interieur van de St-Bavokerk in Haarlem* (1648) > meerdere opties voor een glazen volume: optie 1 gezien van buitenaf, optie 2 gezien van binnenuit

De kerk als de plaats waar de stad samenkomt. Waar altijd iets te doen is – markten en beurzen, shows en terrassen. Als in de schilderijen van Jan Steen: volks, dynamisch en uitbundig.

Het klimaat in de kerk wordt een buitenklimaat. Waarom iets verwarmen wat zich niet verwarmen laat? Doe zoals eeuwenlang in de kerk reeds gebeurde: neem een kleine, persoonlijke warmtebron mee (vroeger een voetstoof; nu een elektrisch verwarmd kussen) en warme kleding.

Binnen

Met ergens in het indrukwekkende interieur, in het transept of middenschip, een 'doos-in-doos'-constructie – als betrof het een van buitenaf de kerk ingeschoven volume. Een ruimbemeten zaal, de gevelwanden en het plafond geheel van glas. Een stralend juweel dat de indruk wekt te zweven. Hierin spelen zich de binnenactiviteiten af: deel twee van de exploitatie. Onafhankelijk functionerend en met een eigen entree, is het gebouw-in-een-gebouw alleen van buiten de kerk bereikbaar. Hier geen haastig geïmproviseerde entourage met goedkoop, uit de partywereld afkomstig meubilair. Wel stijlvolle, comfortabele stoelen en banken, opklapbare, verrijdbare tafels. Ingericht met pronkstukken uit de kerkelijke collectie of uit een naburig museum. Op de glazen binnenwanden historische schilderijen, de achterzijden daarvan waarneembaar voor wie van 'buiten' (lees: het kerkinterieur) naar binnen kijkt. Gordijnen voor verduistering, switch-glass voor de gewenste privacy. Volledige klimaatcontrole en uitstekende akoestiek. Flexibel te compartimenteren, meervoudig programmeerbaar.
Kijk nog eens goed naar om het even welke interieurfoto van een van de drie kerken. En haal het je voor de geest: markt en verglaasd volume, open en gesloten, buiten en binnen. Van zonsopgang tot zonsondergang, gedurende de dag en de nacht.

Markt en verglaasd volume, open en gesloten, buiten en binnen.

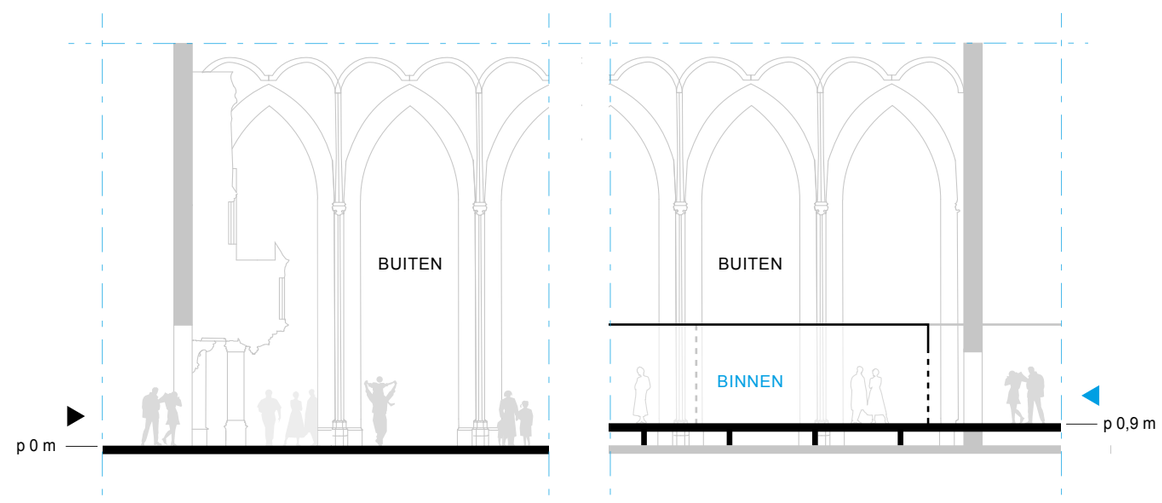

DRIESLAG

Indieners: **KBnG; Bouwdynamica; IF Technology**
Thema 2 // Energiekoppelingen

> Het sublieme karakter van de kerken behouden en liefst versterken. Alle besluitvorming staat hieraan ten dienste.

Klimaattechniek voor kerken biedt zelden een makkelijk oplossing. Over elke inzet van techniek moet zorgvuldig worden nagedacht. Met het klimatiseren van kerkruimte wordt een laag toegevoegd aan de kerkgeschiedenis. Die laag mag zichtbaar zijn, als het bijdraagt aan het hoogste doel: het sublieme karakter van de kerken behouden en liefst versterken.
Alle besluitvorming staat hieraan ten dienste.

In onze visie is het telkens de vraag of de ingreep op zijn plaats is. Deze morele vraag kan niet alleen door vakmensen beantwoord worden. Ook de gemeenschap draagt bij aan het antwoord. Het behoud en versterken van betekenis van de kerk voor stad en gemeenschap is cruciaal.

Stralingswarmte
Om dit doel te bereiken moet er veel gebeuren.
Wij bieden technieken voor afgifte, opname, opslag en distributie van warmte. Alle zijn gebaseerd op stralingswarmte en de typische traagheid van de kerkmassa. Hiermee scheppen wij allereerst een comfortabel binnenklimaat.
We vatten de kerk op als een stedelijk, overdekt plein, waar mensen zich voor langere tijd ophouden. Juist op die plekken, dus niet in de hele kerk, wordt de kilte verdreven. Hiervoor is er een continue toevoer van warmte op zeer lage temperatuur, die de massa warm houdt. De traagheid van de thermische massa van de kerk dempt alle pieken in opwarming en afkoeling, ventilatie- en vochtbalans. Dit is de eerste slag.

Warmte met een zeer lage temperatuur (18 tot 22 graden Celsius) kan direct uit de ondiepe geothermie worden gehaald. In een nieuwe stuclaag wordt een warmtenet op temperatuur gebracht, dat eeuwig aanstaat. Het zogenaamde WarmBouwen. Alleen een circulatiepomp is nodig.

Koppelen
De tweede slag draait om energiekoppelingen: het gebruiken en delen van lokaal opgewekte energie. Kerken kunnen ook zelf een energiebron zijn. Zij steken fors boven de omgeving uit en hebben geen hinder van schaduw. Met een dun leidingnetwerk onder de pannen of de leien kan gemakkelijk warmte worden geoogst en vervolgens gebufferd in een seizoensopslag.
Naast zonne-energie zijn in de stedelijke omgeving warmte uit bodem, riool- of oppervlaktewater vormen van hernieuwbare energie. De grote Kerk in Naarden kan eenvoudig uit oppervlaktewater verwarmd worden. Lokale bronnen leveren vooral laagtemperatuurwarmte. Zeer geschikt voor waterpompen, maar deze vergen grote investeringen. Het uitwisselen van energie met de buren loont dus al snel. Daarbij is wel de vraag of voor zowel de kerk als de omgeving altijd voorzien moet worden in de piekvraag, Of is het acceptabel dat in bijzondere situaties de één zijn piekvraag ten dienste stelt aan de ander? Zo'n circulaire omgang vergt ook aanpassing van de regels, die nu maximale zekerheid bij piekvraag eisen.

Betekenisvolle relatie
De derde slag ligt in het verbinden van het energetische met het ruimtelijke en maatschappelijke. Gezamenlijk dienen zij uiteindelijk het beoogde doel: het mogelijk maken van een betekenisvolle relatie van de iconische kerk met de gemeenschap. Als een foyer van de stad, een plek die maatschappelijke energie levert in plaats van louter vergt.

> De derde slag ligt in het verbinden van het energetische met het ruimtelijke en maatschappelijke.

WarmBouwen
en vloerverwarming

Warme wolk

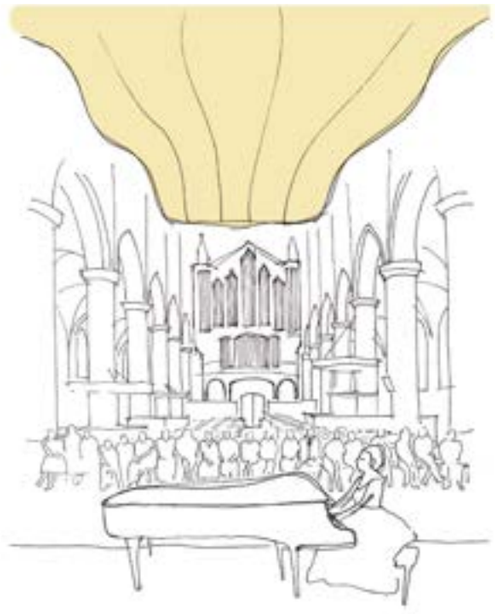

DE KERK ALS DUURZAAM KNOOPPUNT

Indieners: Achterbosch Architecten; BOEi; INNAX
Thema 2 // Energiekoppelingen

> In de winter kan de bron de kerk én andere gebouwen in de stad verwarmen.

Wij geven de kerk opnieuw een centrale rol in stad of dorp. De schoonheid en monumentale kwaliteit van het kerkgebouw staan centraal bij onze keuzes. De kerk heeft veel kwaliteiten om uit te delen: ruimte en schoonheid, maar ook hemelwater en biodiversiteit. Tegelijk gebruikt de kerk input uit de omgeving zoals warmte, afval en inspiratie. Deze wisselwerking draagt bij aan het levensvatbaar houden van kerken.

Wij zien de verduurzaming nadrukkelijk als een stappenplan; *Paris-Proof* is onze stip op de horizon. In de ontwerpfase brengen wij per kerk de kenmerken in kaart. Verdeeld over drie niveaus stippelen wij een verduurzamingspad uit. Als toetsingskader hanteren we het Raamwerk voor Strategische Duurzame Ontwikkeling (RSDO). Bij elke maatregel stellen we drie vragen: Is het een stap in de goede richting? Is het een flexibele stap? Is het een goede investering? Met dit zorgvuldig afgewogen plan in de hand, kunnen kerkeigenaren van iedere (monumentale) kerk zelf keuzes maken die passen bij de beschikbare middelen of gelegenheden.

Niveau 1: De kerk op korte termijn
Elke kerk is uniek in haar schoonheid, daarom onderzoeken we per kerk de kernkwaliteiten. Die moeten blijven 'stralen'. Wij zoeken low-tech-oplossingen waarbij de sublieme schoonheid van de kerk intact blijft. De hele kerk verwarmen is geen optie. Ons doel is de mens te verwarmen. Via een *heatmap* krijgen we inzicht in de verschillende warmtebehoeftes. Flexibele oplossingen zijn het uitgangspunt. Denk hierbij aan energiezones, plaatselijke verwarming met stralingspanelen, of compartimentering.

Niveau 2: De directe omgeving op middellange termijn
Wij brengen ongelovigen weer 'terug' naar de kerk. Via nieuw groen – een gezamenlijke kruidentuin, de zorg voor nieuwe beplanting – en nieuwe maatschappelijke functies komen buurtbewoners weer in contact met de schoonheid van de kerk.
Ook interessant is het plaatsen van een (ondergrondse) biovergister bij een kerk met veel horeca in de buurt. Hier wordt het bioafval van horeca en buurtbewoners direct lokaal omgezet in gas, dat gebruikt kan worden in de bestaande installaties in de kerk. Hemelwater weg laten vloeien is zonde. Water opvangen vanaf het dak, hergebruiken en infiltreren in de bodem is goed voor de beplanting en gaat hittestress tegen in een stad.

Niveau: De verdere omgeving op langere termijn
Met lokale energiecoöperaties starten wij de (energie) verbinding met de omgeving. We koppelen de kerk aan een duurzaam warmtekoudenet met opslag in de wijk. In de zomer levert de kerk koude aan het net. Het systeem kan gebruikt worden voor koeling van de binnenstad, het opslaan van restwarmte of opslag van warmte uit grachten. Hierdoor zijn er minder airco-units nodig op de historische gevels van de binnenstad. In de winter kan de bron de kerk én andere gebouwen in de stad verwarmen.

De schoonheid en de sacrale ruimte voor rust en bezinning zijn unieke kenmerken in onze drukke maatschappij. De kerk wijst ons op iets groters en universelers. Laat meer mensen genieten van dit gebouw.

GROEN AUREOOL

DE ICONISCHE STADSKERK WORDT INCLUSIEF

Indieners: **Clubhaus Architecten, Marjan van Herpen en Claudia Temperilli; architectuurhistoricus Joosje van Geest; PlantLab, Tessa Naus; DS Landschapsarchitecten, Maike van Stiphout en Zuzana Jancovicova.**
Thema 3 // Verbinding met de omgeving

> We zetten de kerk letterlijk open; voor mensen, planten en dieren.

Het besef van de dramatische achteruitgang van de natuur groeit binnen de christelijke religies. Wij willen deze christelijke oproep tot verduurzaming verankeren in de gebouwen door ieder kerkgebouw een groen aureool aan te meten.

Eeuwenlang heeft de kerk een hoofdrol gespeeld in ons spirituele leven. Met symbolen, verhalen en rituelen, en met indrukwekkende gebouwen en prachtige kunstwerken voorzag de kerk in ruimte voor bezinning, bezieling en voor de beleving van het sublieme. Ook in de 21ste eeuw kan de kerk weer van groot belang worden. Wij achten het zelfs zeer urgent dat de kerk haar invloed op de wereld herpakt en zich maximaal inzet om de noodlijdende schepping te hulp te schieten en de hartsverbinding van de mensen met al wat leeft te herstellen.

Broeinest van biodiversiteit

We zetten de kerk letterlijk open; voor mensen, planten en dieren. De heilige ruimtes in het hart van de kerk laten we onaangetast, maar de overige binnenruimten, de mantel direct om de kerk, en de commons in de nabije omgeving willen we opnieuw organiseren, opdat de geest van de verduurzaming zich als een groen aureool over stad en land verspreidt, met de kerk als stralend middelpunt.

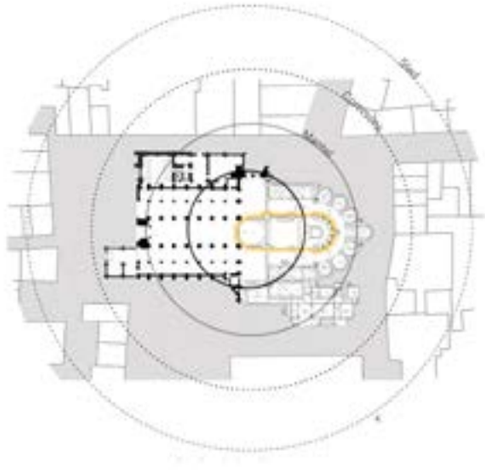

Het openen van de kerk creëert een permeabele zone direct rondom het gebouw. In deze mantel kunnen kleine aanbouwsels of begroeide arcades worden aangelegd. Hier is ruimte voor (gevel- en dak)tuinen, voor lei-fruitbomen en andere (bijbelse) bomen en planten. Een buiten gebruik geraakte kapel of een ingestort of verzakt kerkdeel laten we ruïneren. Zo'n bouwval geeft allerlei insecten, dieren en planten een geweldige kans. Samen met de buitengevels en torens, wordt de mantel van de kerk een broeinest van biodiversiteit en fungeert als isolatielaag.

Voedselproductie

Eeuwenlang heeft de kerk een innige relatie met voedsel gekend, denk aan de fraaie klooster- en moestuinen. Wij willen de oude wijsheden en kennis aanvullen met de innovatieve voedselproductie van indoor-groenteteelt in een crypte, een schatkamer, een vliering of een toren. In een grotere cirkel om het kerkgebouw betrekken we omwonenden in de groene aureool van de kerk. Voedsel verbindt door het samen te telen, te bereiden en te eten.

Het indoor-farming systeem filtert ook een deel van het regenwater dat we willen opvangen om te gebruiken bij de voedselproductie. We willen het regenwater daarnaast weer door de waterspuwers leiden, zodat de kerk die nu in feite fungeert als stenige, kale rots bij extreme regenbuien verandert in een sublieme waterfontein. Dakgroen en geveltuinen nemen regenwater op, overtollig water loopt naar de cisternen en wordt tijdens hittegolven weer opgepompt.
Vanaf het spannende daklandschap van de kerk kunnen bezoekers ervaren hoe stad, land en kosmos met elkaar verbonden zijn.

> Voedsel verbindt door het samen te telen, te bereiden en te eten.

TOT IN DEN EEUWIGHEID

Indieners: **Office Winhov; Studio L A & Bob Geldermans (TU Delft)**
Thema 3 // Verbinding met de omgeving

> De lagen beïnvloeden elkaar, doordat ideeën langzaam neerslaan in diepere lagen.

Kerken zien al eeuwenlang generaties voorbijtrekken. De kerk is baken in de tijd en getuige van vele veranderingen. Het is een bouwwerk dat ons allemaal overleeft. Maar ín de kerk kunnen wij breder in de tijd kijken en onze blik verdiepen. Deze unieke kwaliteiten van de kerk zetten wij in om van de kerk een platform te maken voor dialoog over de lange termijn.

Om duurzame of hernieuwbare ideeën en ontwerpen te ontwikkelen, moeten wij de lange termijn includeren, zowel de verre geschiedenis als de verre toekomst. Inclusief zijn in termen van ruimte, mensen én tijd. Daarom baseren wij onze methode voor de openstelling van de kerk op de theorie van *The Long Now*; de erkenning dat het exacte tijdstip waarop je je bevindt voortkomt uit het verleden en een zaadje is voor de toekomst. Op dit moment staan we voor een klimaatverandering die niemand zal ontzien, arm noch rijk. Laten we die complexiteit van de toekomst omarmen. Juist de kerk, een van de weinige architectonische bouwwerken die zichzelf meet en uitlegt in termen van eeuwen, kan een plek zijn waar complexe vragen op een langere tijdbalk worden gelegd.

In tijdelijke installaties in de kerk vragen we deelnemers het gesprek vanuit verschillende tijdsperspectieven te voeren, vanuit de generaties voor hen of na hen.

Dialogen
Wij stellen voor dat de kerk een platform wordt voor dialogen met stadsbewoners, experts, scholieren en de kerkgemeenschap. Onze interactieve methode is geïnspireerd op het *Pace Layering* systeem van Stewart Brand. In een veerkrachtige samenleving onderscheidt Brand tempo's van verandering in zes lagen. De buitenste laag beweegt het snelst – denk aan mode. De binnenste lagen – cultuur en natuur – het langzaamst. De lagen beïnvloeden elkaar, doordat ideeën langzaam neerslaan in diepere lagen. We moeten ons dus bewust zijn van de impact op de lange termijn van beslissingen die nu genomen worden.
Het gesprek gaat in eerste instantie over de relatie tussen kerk en stad, maar handelt ook over bredere maatschappelijke vragen. Neem de Dom in Utrecht. Het stenige Domplein verandert op zonnige dagen in een overvol terras. De kerk kan de inclusiviteit verhogen door te zorgen dat er ook ruimte blijft voor het ontmoeten zonder consumeren. Juist in een stad zoals Utrecht waar grote verschillen zijn tussen mensen met een kleine en een grote portemonnee. Daarnaast biedt het stenige karakter van het plein kansen voor het plein om een rol te vervullen in de ecologische hoofdstructuur van de stad en de regio Utrecht. Door het toevoegen van groen wordt de ruimte voor vogels én voor de ontmoeting/verblijf voor mensen vergroot en worden ecologische en sociale structuren verbonden.

Bij de St Janskathedraal in 's-Hertogenbosch kan het gesprek gaan over duurzaamheid: het grote dakoppervlakte van de kerk brengt bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid met zich mee om het water niet te verspillen. Kan de kerk een waterbron worden door gebruik te maken van de aanwezige oude blusput?

Ruimtelijke context
Per kerk zal de dialoog telkens anders verlopen, omdat elke kerk zijn eigen specifieke ruimtelijke context heeft. Deze ruimte beïnvloedt het gesprek. De ruimte is een tijdelijke installatie, die wij per kerk ontwerpen. Om in de dialogen de lange termijn niet uit het oog te verliezen vragen we de deelnemers om het gesprek vanuit verschillende tijdsperspectieven te voeren, vanuit de generaties voor hen of na hen.
De uitkomsten van de dialogen worden gedocumenteerd en gedeeld, en leiden tot vele ideeën en verbeeldingen voor de verduurzaming van de kerk en de stad. Hiermee wordt de kerk een bron van kennis, van innovatieve ideeën die rekening houden met de lange termijn.

> We moeten inclusief zijn in termen van ruimte, mensen én tijd.

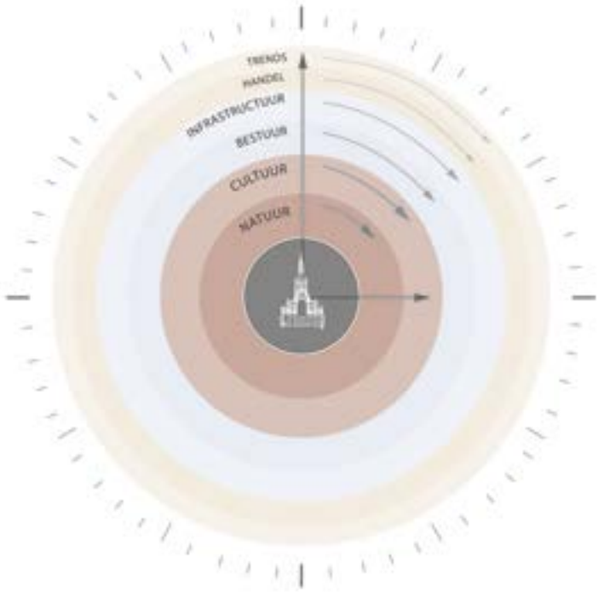

EEN ANDERE BENADERING VAN VERDUURZAMING
VIJF PERSPECTIEVEN

Kerken en duurzaamheid. Het lijken soms gescheiden werelden. Bij verduurzaming is het bijna een automatisme om te denken in technische oplossingen. Maar vanuit kerkelijk perspectief gaat het om de belevenis in en betekenis van het gebouw. Is het mogelijk om het verhaal van een kerk als uitgangspunt te nemen bij de verduurzamingsopgave? En als de sublieme schoonheid van het gebouw voorop staat: wat betekent dat dan voor verschillende werkterreinen? Vijf betrokken professionals vertellen hoe zij vanuit hun expertise en perspectief aankijken tegen deze benadering: sublieme schoonheid als uitgangspunt voor sublieme duurzaamheid.

PATTY WAGEMAN
DIRECTEUR OUDE GRONINGER KERKEN

‘De schoonheid gebruiken’

Patty Wageman is directeur van de Stichting Oude Groninger kerken en jurylid van de prijsvraag. ‘Een team van 21e-eeuwse ontwerpers gaat een positieve toevoeging doen aan oude kerken die van zichzelf al prachtig zijn.’

In de kerkenprijsvraag staat de vraag centraal hoe we kerken met ontwerpkracht kunnen verduurzamen en zo ook de energiekosten kunnen terugbrengen. ‘De gebouwen zijn enorme slokops in energiegebruik’, zegt Wageman. ‘Sommige oude kerken moet je een paar dagen van tevoren opwarmen om het aangenaam te maken voor mensen die er een tijd stil moeten zitten. Oude kerken zijn bovendien vaak nog tochtig waardoor je sneller een gevoel van kou krijgt.’

Der Aa-kerk

De Stichting Oude Groninger kerken heeft bijna honderd kerken in beheer. Een paar daarvan zijn verduurzaamd, voor een aantal andere is geïnventariseerd wat de mogelijkheden kunnen zijn. Zoals voor de grote gezichtsbepalende Der Aa-kerk in het centrum van de stad Groningen. ‘Bij de Der Aa-kerk zou je kunnen denken aan isolatie van de gewelven of aan voorzetramen. Kostbare oplossingen. Maar vooral: is het esthetisch? Ook is er al een keer gekeken naar het inregelen van een soort luchtstroom, Baopt heet dit, waarmee je ventileert en energie bespaart. Maar dat vereist weer een goed afsluitbaar gebouw.’

Nieuwe inzichten

Een geslaagd ontwerp is voor jurylid Wageman als het meer oplevert dan een duurzaam gebouw. ‘Het mooiste is toch een combinatie van techniek en schoonheid die weer leidt tot nieuwe inzichten. Een team van 21e-eeuwse ontwerpers gaat een positieve toevoeging doen aan oude kerken die van zichzelf al prachtig zijn. Ze gaan die schoonheid juist gebruiken. Daarom vind ik het spannend wat er gebeurt als mensen met verschillende achtergronden met plannen komen. Voor de Der Aa-kerk komt de prijsvraag op een mooi moment, omdat de stichting bezig is met een nieuwe ambitie voor deze kerk.
Het ontwerpteam legt bij deze kerk de nadruk op het thema energietransitie. Een vraag is bijvoorbeeld hoe je de enorme hoeveelheid water zou kunnen gebruiken die bij zware regenval van de gigantische daken stroomt van deze stadskerken.’

Toepasbaar

De prijsvraag rond de iconische stadskerken is ook bedoeld om te inspireren. ‘Natuurlijk hoop ik dat de ideeën die we krijgen voor de Der Aa-kerk breder toepasbaar zijn’, zegt Wageman. ‘Elke kerk vraagt om eigen oplossingen bij verduurzaming. Hoe een kerk op dit moment gebruikt wordt speelt mee bij de keuzes. Evenals in het verleden blijft een kerk ook nu nog altijd een plek van ontmoeting en van dialoog. Als ze eenmaal duurzamer zijn gemaakt kan het nog prettiger worden om ontmoetingen te organiseren.’

LAETITIA OUILLET
VOORZITTER DE WINDVOGEL

‘Rechttoe rechtaan oplossingen bestaan niet’

Laetitia Ouillet, voorzitter van energiecoöperatie De Windvogel én jurylid van de prijsvraag, heeft zich positief laten verrassen door de ontwerpen van de prijsvraag. Maar ze hamert ook op uitvoerbaarheid. ‘De energietransitie moet echt nú gebeuren.’

‘Vooraf had ik géén idee van de voorstellen die er ingediend zouden worden.’ Ouillet leeft en ademt techniek en innovatie. Als jurylid van de kerkenprijsvraag bevond ze zich ineens in de wereld van monumenten en kunst. ‘Binnen de jury heb je mensen die verstand hebben van kerkelijk vastgoed, je hebt kunstenaars en architecten en dan heb je mij. Ik kijk vooral of de verduurzaming werkt of niet.’

Heel simpel

De verrassing bij de eeuwenoude kerken blijkt niet in de techniek te zitten. ‘Wat me opvalt is de andere benadering’, vertelt Ouillet. ‘De teams kijken naar wat je nu doet met een kerkgebouw. Er kwamen bijvoorbeeld ideeën om met stof en wol voor verwarming te zorgen. Door ruimtes te verpakken. Heel simpel, maar het werkt wel. Je hoeft niet overal een technische oplossing voor te zoeken.’

Aanvullend op technische aanpak

Creatieve manieren van verduurzamen kunnen de technische aanpak aanvullen. Dat realiseerde Ouillet zich toen er internationaal een noodkreet klonk over de energietransitie. ‘Die zou een materialencrisis betekenen, met tekorten aan batterijen en staal en nog meer. En op dat moment hoorde ik van een team dat zich buigt over het idee om textiel te maken van een stof opgebouwd uit levende schimmelcultuur. Dat is toch fantastisch!’

Bijzondere ideeën

Rechttoe rechtaan oplossingen voor alle kerken in Nederland zijn er volgens de specialist energietransitie niet. Ook daarom zijn bijzondere ideeën altijd welkom. ‘Er is een idee voorbij gekomen om niet de mens maar de natuur centraal te stellen. Er blijken veel beesten in en rond kerken te leven. Dat uitganspunt leidde tot een voorstel voor landbouw in de kerk, bijvoorbeeld champignons kweken in de kelders.’

Uitvoerbaarheid

Ouillet hamert graag op de uitvoerbaarheid van ideeën. ‘Een concept uit zo’n prijsvraag moet wel tot iets leiden. De energietransitie moet echt nú gebeuren. En er zijn tot 2030 niet zoveel smaken in de technieken om te isoleren en te verwarmen.’

Het uitstapje naar de wereld van erfgoed en eeuwenoude monumenten maakte bij Ouillet wel wat los. ‘We zaten dan met z’n allen in een kerk met een predikant erbij, we hoorden het orgel op de achtergrond. En ja, als ik dan over die oude vloer met grafstenen liep kon ik me ineens niet voorstellen dat je daarin leidingen zou gaan frezen.’

BART KROL
VOORZITTER NRP

‘Alles beter dan slopen’

Volgens Bart Krol, voorzitter van het NRP, de netwerkorganisatie voor renovatie en transformatie, is het helemaal niet erg om wat te veranderen aan een kerkgebouw. Hij pleit met zijn organisatie juist voor nieuwe functies voor oude gebouwen.

De partners van het NRP zijn bedrijven, woningcorporaties, financiële instellingen en overheden. Krol hoopt dat de ontwerpen nieuwe kennis opleveren. ‘Die kennis kunnen we dan delen. Dat is de essentie van lerende netwerken. Ook als een partner van ons gaat meedoen met het verduurzamen van zo’n iconische stadskerk dan kan die bij andere partners kennis ophalen.’

Praktische bril

Krol bekijkt de vele kerkgebouwen in Nederland met een praktische bril. ‘Het is een gegeven dat kerken steeds minder voor religieus gebruik dienstdoen. We moeten de gebouwen een nieuwe functie geven. Daarmee blaas je nieuw leven in zo’n gebouw. Wat mij betreft is alles goed voor een kerk: woningen, een bibliotheek, een restaurant. Mensen houden van de oudere kerkgebouwen. In de jaren zestig en zeventig zijn veel kerken gesloopt en dat riep heftige emoties op.’

Investeringen

Als het om de zakelijke kant en investeringen gaat, biedt het netwerk van NRP ook deskundigheid volgens Krol. ‘Het is natuurlijk typisch Nederlands dat het “uit moet kunnen”. Bij grote kerken als de Domkerk in Utrecht komt er wel geld voor verduurzamen, van bijvoorbeeld het rijk of van de provincie. Bij de kleinere kerken zal er eerst een nieuwe functie moeten komen. Kies je voor woningen, dan moet je aan het bouwbesluit voldoen, maar zal het wel lukken met investeringen. Bij een bestemming in de culturele hoek wordt het ingewikkelder. Dan zullen we moeten hengelen naar subsidie.’

Vertimmerd

Is hij niet bang dat de kerkgebouwen hun uitstraling verliezen bij drastische ingrepen? Krol: ‘Je moet natuurlijk een beetje oppassen, maar er is niks mis mee om er architectonisch iets bij te doen. We hebben altijd aan onze kerken geprutst. Er is veel aan vertimmerd in de loop van de eeuwen. Dan viel er eens een toren om of dan was er brand. Bij het opbouwen is het net weer een pietsje anders gedaan dan dat het oorspronkelijk was. Ik vind het niet erg om met de kennis en liefde van vandaag wat te veranderen aan een kerkgebouw. Je mag er best wat eigentijds aan toevoegen. Alles beter dan slopen.’

WESSEL DE JONGE
TU DELFT

‘Niet de stenen, maar het verhaal’

perspectief // onderwijs

Wessel de Jonge is hoogleraar Erfgoed en Herontwerp, verbonden aan de TU Delft. Bij een herontwerp voor een kerk kijkt hij niet naar de stenen, maar naar het verhaal van het gebouw. Dat geeft hij ook zijn studenten mee. ‘Je moet zorgen dat je de essentie vasthoudt.’

Geen blanco vel en niet zomaar het potlood pakken. Wessel de Jonge leert zijn studenten bouwkunde aan de TU Delft eerst onderzoek doen. ‘Het gebouw staat er al. Wat tref je aan? Voor welke doelgroep is het gebouwd? Wat zegt het ons vandaag nog? Niet de stenen maken het monument, maar het verhaal van het gebouw.’ Als je begrijpt wat er aanwezig is, kun je ook kijken naar wat er misschien wél weg kan. Die keuze is wat De Jonge studenten wil bijbrengen, juist bij verduurzaming. ‘Niet alles is essentieel voor de betekenis van een gebouw’, meent hij.
De wens om kerkgebouwen te verduurzamen is wel goed te verklaren, vindt hij. Kerken zijn doorgaans met zorg ontworpen. Voor een architect was het ooit een bijzondere opdracht. De blijvende waardering voor deze kerkgebouwen zorgt ervoor dat je ze langer wilt blijven gebruiken en dus wilt verduurzamen. Ook in deze tijd van ontkerkelijking.’

Warme kussens

De Jonge durft wel vraagtekens te zetten bij de manieren om oude kerken duurzaam te maken. ‘Je zou je kunnen afvragen hoe zinvol het is om overal met dubbelglas en piepschuim te gaan isoleren. Een oude kerk is als een goede zeilboot. Waarom zou je daar met allerlei ingrepen een motorboot van willen maken? Het gaat om de functie van een gebouw. Je zou ook tijdelijk en heel lokaal kunnen verwarmen in plaats van alles in te pakken. Dat je voetkussens met warme gel uitdeelt aan wie een concert bezoekt of werkt met infraroodstraling. Waar wij bij duurzaamheid ook naar kijken is hoe gebouwen onderling in een netwerk verknoopt kunnen worden. Daar zou je kerkgebouwen bij kunnen opnemen. Dan heb je bijvoorbeeld een gezamenlijke verwarmingsketel in een schoolgebouw staan waarmee je in het weekend de kerk kunt verwarmen.’

Weidse gevoel

Uit de onderzoeksopdrachten van zijn studenten blijkt dat de grootte van kerken het lastig maakt om één nieuwe functie te vinden.
De Jonge: ‘Studenten willen vanuit circulariteit vasthouden aan de kerkgebouwen en onderzoeken ook combinaties van functies. Dan delen ze een kerk in zones in, soms ook gedeeltelijk met woningen. Maar als je allemaal hokjes timmert raak je het weidse gevoel van het gebouw kwijt. Je moet juist zorgen dat je de essentie van een kerk vasthoudt. De hoogte en de speciale lichtinval maakt een kerk vaak bijzonder.’
Zijn studenten zijn erg bezig met circulariteit en nemen docenten onder vuur als ze niet ver genoeg gaan met verduurzamen.
‘Van alle architectuurstudenten in Delft bekwaamt momenteel ruim twintig procent zich in herbestemmen. Dat was wel eens anders.’

MARTIJN PAULEN
DUTCH DESIGN FOUNDATION

‘Ontwerpers stellen de ándere vragen’

perspectief // ontwerp

Martijn Paulen, directeur van de Dutch Design Foundation, breekt een lans voor de speciale aanpak van ontwerpers. ‘Ze stellen de andere vragen en rekken de context van een vraagstuk op.’

De ontwerpers en kunstenaars die nu afstuderen hoef je helemaal niet te vragen om duurzaam te werken. Martijn Paulen ziet dat ze dat als vanzelfsprekend doen. ‘Tien, vijftien jaar geleden ging het om de identiteit van de ontwerpers. Nu zijn ze veel meer bezig met de vraag “Wat kan ik bijdragen?” En dan kan het gaan om sociale vraagstukken, maar ook om circulair werken.’

Geen oplossingen, maar vragen

In elk ontwerpteam bij de kerkenprijsvraag zit heel bewust ook een ontwerper of kunstenaar met een eigen inbreng. ‘Ontwerpers bedenken niet direct oplossingen, ze beginnen met vragen stellen’, legt Paulen uit. ‘En ze stellen de ándere vragen. Ze rekken de context op van een vraagstuk en ze reframen het vraagstuk zelfs.’

Lenigheid van denken

De kwaliteiten van de ontwerpers en een bepaalde lenigheid van denken is volgens de designdeskundige bijna onmisbaar bij het verduurzamen van iconische stadskerken. ‘Die ontwerpen van eeuwen geleden vormen een vruchtbare grond waarop ontwerpers nieuwe ideeën kunnen zaaien. Ze verbeelden verhalen die er nog niet zijn, ze kijken naar mogelijke toekomsten. Werken met die bestaande kerkgebouwen, ontworpen door iemand anders, is misschien nog wel interessanter dan beginnen op een blanco vel papier.’

Nieuwe materialen

Paulen ziet dat er vanuit de ontwerpwereld volop initiatieven zijn rond nieuwe duurzamere materialen. ‘Neem houtbouw. Dat is tegenwoordig een serieus alternatief in de bouw en veel duurzamer dan beton en staal.’
Voor het verduurzamen van gebouwen die er al staan kan dat winst opleveren. ‘Dat laat bijvoorbeeld het project Slotlab zien.’ Bij Slotlab wordt het oude Slot Schaesberg in Landgraaf volledig opnieuw opgebouwd onder leiding van Simone de Waart van Material Sense LAB en Machiel Spaan van M3H Architecten.

Vaste patronen loslaten

Die combinatie van vakwerk met innovatieve materialen zou ook een van de oplossingen kunnen zijn voor duurzamere kerkgebouwen. ‘De oude kerken zijn zo charmant en beeldbepalend, je hart breekt als er één wordt afgebroken.’ Paulen is hoopvol dankzij alle nieuwe mogelijkheden, maar tegelijkertijd ook realistisch. ‘We zien nog een flink gat tussen wat al kan, wat de visionairs laten zien, en wat we massaal toepassen. De bouwwereld is traditioneel. Beton en staal kennen ze, dat is veilig. Het is moeilijk om vaste patronen los te laten. Om vanuit ontwerp te vernieuwen moet je een ingang hebben en lef.’

Ook in de 21e eeuw zijn en blijven kerken plaatsen van ontmoeting. Om religie te beleven en tradities te vieren, zoals huwelijk en doop. Maar ook steeds meer om andere vormen van cultuur te ervaren: kunst, muziek, debat. In en rond de prachtige kerkgebouwen krijgen deze activiteiten extra glans, en sluiten ze aan in het eeuwenoude verhaal dat rond die kerk is ontstaan.

Kerkdienst in de Sint Bavo Kathedraal in Haarlem, 2016.
Foto: Patrick van Katwijk/Hollandse Hoogte.

Amsterdam Art 2021, 'Here is where we meet', Oude Kerk Amsterdam.
Foto: Almicheal Fraay.

Hammond-orgel project 'Orgel Vreten' tijdens het Schnitgerfestival in de Der Aa-kerk Groningen, 2017.

Haring & Corenwyn Gala in de Pieterskerk Leiden,
Foto: Mike van Bemmelen.

Naarden The Art Fair in Grote Kerk Naarden, 2018

Componist/muzikant Martijn Comes voert zijn compositie 'Time' uit in de Stevenskerk Nijmegen tijdens het RE:VIVE and Rewire Festival voor het project Kerk en Kunst, 2019. Foto: Monique van der Steen

De ontwerpprijsvraag Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid is een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (programma Toekomst Religieus Erfgoed en programma Erfgoed en Duurzaamheid) en het Atelier Rijksbouwmeester. De prijsvraag is vormgegeven en georganiseerd door deze organisaties samen met Architectuur Lokaal. De anamneses, met quickscans van verbruik en gebruik van de deelnemende kerken, werden opgesteld door het adviesbureau De Groene Grachten.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

CRa
College van Rijksadviseurs

Dankwoord
De prijsvraag was niet mogelijk geweest zonder de constructieve deelname van de negen kerken en een betrokken jury. Tenslotte moeten ook alle 37 initiële inzenders bedankt worden voor hun inzendingen. Alhoewel uiteindelijk slechts drie teams geselecteerd zijn om hun visie uit te werken, bleek uit alle inzendingen creativiteit, innovatief denken en een grote betrokkenheid met zowel het onderwerp duurzaamheid als met de monumentale kerkgebouwen. Dank allen.

Colofon
Het magazine Sublieme schoonheid | Sublieme duurzaamheid is vormgegeven door grafisch ontwerpbureau En Publique. De fotografie is verzorgd door Arjan Bronkhorst, tenzij anders aangegeven. De afbeeldingen van de zes visies en drie ontwerpen zijn afkomstig van de deelnemende teams. Productie was in handen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Overige informatie
Foto's pagina 6 t/m 11: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort/NK1869/VE-2563/NK2503/AO-070/AA5672

.